

ΑΠΤΕΡΑ

ΑΠΤΕΡΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΣΟΥΔΑΣ
MINISTRY OF CULTURE - 25TH EPHORATE OF PREHISTORY AND CLASSICAL ANTIQUITIES WITH THE CONTRIBUTION OF THE MUNICIPALITY OF SOUDA

ΑΡΤΕΡΑ
ΑΠΤΕΡΑ

Επιμέλεια έκδοσης - κείμενα: Βάννα Νινιού Κινδελί
Editorial Supervision - Texts: Vanna Niniou - Kinteli

Φωτογραφίες - Ηλεκτρονική επεξεργασία: Ηλίας Ηλιάδης
Photographs - electronic procession: Elias Eliades

Μετάφραση: Αριάδνη Γκαζή
Translations: Ariadni Gazi

Σχεδιασμός εντύπου: Αλέξης Κουβαριτάκης
Book design: Alexis Kouvaritakis

Εκτύπωση: Μ. Γεωρβασάκης
Printing: M. Georvasakis

Η έκδοση του παρόντος εντύπου χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΠΕΠ Κρήτης) και το Δήμο Σούδας.

The publication of this book was financed by the European Regional Development Fund of Crete and the municipality of Suda.

© Υπουργείο Πολιτισμού ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
© Ministry of Culture 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ Η ΟΛΙΚΗ Ή ΜΕΡΙΚΗ ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΧΩΡΙΣ ΤΗΝ ΑΔΕΙΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

08 ΑΠΤΕΡΑ Η προέλευση του ονόματος - Η ταύτιση της πόλης
 ΑΡΤΕΡΑ The origin of the name – the identification of the city

14 Θέση - Επικράτεια
 Location - Dominion

21 Ιστορία (8ος – 1ος αιώνας π.Χ.)
 History(8th – 1st century B.C.)

26 Ιστορία (1ος αιώνας π.Χ. – 19ος μ.Χ.)
 History (1st century B.C. – 19th A.D.)

30 Θρησκεία
 Religion

36 Οικιστική αρχιτεκτονική- θέατρο
 Residential architecture –theatre

42 Δεξαμενές λουτρά
 Cisterns Baths

46 Οχύρωση Ταφικά μνημεία Ηρώο
 Fortification Heroon Funerary monuments

54 Νεκροταφεία
 Cemeteries

Η

προσεγγίση από κάθε άποψη έκδοση του Δήμου Σούδας για την Αρχαία Αιπέρα αποτελεί ένα σημαντικό ιστορικό λεύκωμα, στο οποίο παρουσιάζονται όλες οι πτυχές της άκρως ενδιαφέρουσας ιστορίας του τόπου.

Η πολύ καλή δουλειά που έγινε από όλους τους συντελεστές, με σκοπό την πληρέστερη προβολή του σημαντικού αυτού μνημείου είναι άξια επαίνου.

Μέσα από φωτογραφίες πλήρως τεκμηριωμένες, τα κείμενα αρχαιακού υλικού πρωτότυπα κείμενα, ξετυλίγεται η ιστορία της Αρχαίας Αιπέρας που αναπτύσσεται σε μια σειρά εννιά ενοτήτων .

Ο αναγνώστης ξεναγείται και αντλεί πολυεπίπεδες και πολυποίκιλες πληροφορίες για την ιστορία της Αιπέρας και την σημαντική συμβολή της στο γίνεσθαι της Κρήτης .

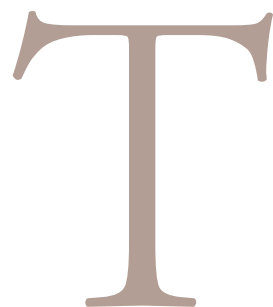
Στο δίγλωσσο λεύκωμα αναδεικνύεται ένα μοναδικό μνημείο ιστορίας, πολιτισμού και επιστημονικού ενδιαφέροντος που προβάλλει την πολιτισμική κληρονομιά και μας ταξιδεύει σε άγνωστες πτυχές της ιστορίας της αρχαίας Αιπέρας.

Μ' αυτό το έργο παρουσιάζεται ένας μοναδικός τόπος, που ξυπνά πρωτόγνωρα συναισθήματα στον επισκέπτη, ο οποίος, περιδιαβαίνοντας τον αρχαιολογικό χώρο μέσω της έκδοσης αυτής, ταξιδεύει πραγματικά πίσω στο χρόνο, εξερευνώντας, ανακαλύπτοντας, νιώθοντας ότι περπατά ανάμεσα στους δεινούς τοξότες και πολεμιστές Αιπεραίους.

Θέλω να συγχαρώ τον Δήμο Σούδας και όλους που συνετέλεσαν στο να παρουσιασθεί αυτή η ιδιαίτερα προσεγγίση και τεκμηριωμένη έκδοση και να διαβεβαιώσω ότι η Περιφέρεια Κρήτης στηρίζει τέτοιου είδους προσπάθειες τις οποίες και χρηματοδοτεί συμβάλλοντας αποφασιστικά στην περαιτέρω ανάδειξη των μνημείων του τόπου μας.

Σεραφείμ Τσόκας

Γ.Γ.Περιφέρειας Κρήτης

he fine edition, in every respect, of the Municipality of Souda on Ancient Aptaera constitutes an important historic book that illustrates all aspects of the area's particularly interesting history.

The excellent work carried out by all parties involved, aiming at the thorough presentation of this important monument is worthy of praise.

The history of Ancient Aptaera unfolds through well-documented photographs, texts of archive material, original texts, divided in a series of nine chapters.

The reader is guided through and draws multilevel and multifold information on the history of Aptaera and its important contribution to the future of Crete.

The bilingual book features a unique, scientifically interesting historical and cultural monument, which promotes our cultural heritage and travels us through unknown aspects of the history of Ancient Aptaera.

Through this work, a unique place is presented, that has an unprecedented effect on the visitor, who, rambling in the archaeological site, by means of this edition, actually travels back in time, exploring, discovering, feeling that he walks among the highly skilled Aptaeraian archers and warriors.

I would like to congratulate the Municipality of Souda and all those, who contributed in presenting this especially fine and well-documented edition and I would like to promise that the Region of Crete Authorities support and finance such efforts, decisively contributing in further highlighting the monuments of our land.

Serafim Tsokas

Secretary General, Region of Crete

Μ

ία από τις σημαντικότερες αρχαίες πόλεις - κράτη της Κρήτης, η Απτέρα, αποτελεί μοναδικό χώρο ιστορίας, πολιτισμού και επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Η μικρή Πομπηία της Κρήτης, όπως την έχουν αποκαλέσει, εξαιτίας των μνημείων της που σώζονται σε μεγάλο ύψος, είναι ένας τόπος μοναδικός, που ξυπνά πρωτόγνωρα συναισθήματα στον επισκέπτη, ο οποίος, περιδιαβαίνοντας τον αρχαιολογικό χώρο, ταξιδεύει πραγματικά πίσω στο χρόνο, εξερευνώντας, ανακαλύπτοντας, νιώθοντας ότι περπατά ανάμεσα στους δεινούς τοξότες και πολεμιστές Απτεραίους.

Αυτή η αίσθηση, αυτό το πνευματικό ταξίδι, οφείλεται εν πολλοίς και στο εξαιρετικό επιστημονικό έργο που έχει επιτελέσει τα τελευταία χρόνια η ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έχοντας συνεχώς στο πλευρό της το Δήμο Σούδας και την Περιφέρεια Κρήτης. Οι εργασίες ανάδειξης και αποκατάστασης μνημείων, σε συνδυασμό με τα σπουδαία σημασίας ευρήματα που έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, έχουν αλλάξει, ουσιαστικά, το σύνολο της περιοχής, αποκαλύπτοντας σημαντικά τμήματα της αρχαίας Απτέρας.

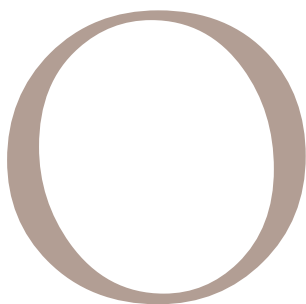
Θέση αδιαπραγμάτευτη του Δήμου Σούδας είναι ότι τα έργα θα πρέπει να συνεχιστούν με τους ίδιους ρυθμούς και τα επόμενα χρόνια, ώστε να ολοκληρωθεί ένα εξαιρετικής σημασίας πολύπλευρο έργο. Ένα έργο που θα συμβάλει στην ανάδειξη της πολιτισμικής μας ταυτότητας και, παράλληλα θα ενισχύσει τις προσπάθειες που ο Δήμος μας καταβάλλει με συνέπεια και συνέχεια, επί σειρά ετών, για ανάπτυξη με γνώμονα τον άνθρωπο, το περιβάλλον και τον πολιτισμό.

Σε αυτή την πορεία προς το αύριο, για την αποκάλυψη του χθες, με στόχο την ουσιαστική βελτίωση της ποιότητας ζωής του σήμερα, ο Δήμος Σούδας θα συνεχίσει με όλες του τις δυνάμεις να στηρίζει την εξαιρετική προσπάθεια της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Μία προσπάθεια, ψήγματα της οποίας αποκαλύπτονται στο συγκεκριμένο καλαίσθητο και αποκαλυπτικό έντυπο για την Αρχαία Απτέρα. Ένα έντυπο που είμαι σίγουρος ότι θα προκαλέσει τον αναγνώστη να επισκεφθεί τη σημαντικότερη αρχαία πόλη της Δυτικής Κρήτης.

Να τη δει από κοντά, να την εξερευνήσει, να ταξιδέψει στο χρόνο και, φεύγοντας, να την κρατήσει στην καρδιά του, ως πολύτιμη παρακαταθήκη.

Γιάννης Περάκης
Δήμαρχος Σούδας

ne of the most important ancient city-states of Crete, Aptera, constitutes a unique area of history, civilization and scientific interest.

The "little Pompeii of Crete", as it has been called, because of its monuments preserved so high, Aptera is a unique place that has an unprecedented effect on the visitor, who, rambling in the archaeological site, actually travels back in time, exploring, discovering and feeling that he walks among the highly skilled Apteraian archers and warriors.

This impression, this spiritual journey is largely owed to the exceptional scientific work of the 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities during the past years, which was always supported by the Municipality of Souda and the Region of Crete Authorities.

The works for the promotion and restoration of monuments, combined with the very important findings brought to light by the archaeological pickax, have essentially changed the entire area, revealing important parts of ancient Aptera. The Municipality of Souda is non-negotiable in its position that works must continue at the same pace in the years to come, to complete a multifaceted work of exceptional importance.

A project that will contribute to the emergence of our cultural identity and at the same time will support the efforts for development consistently and continuously pursued by our Municipality over a period of many years, having always the human being, environment and civilization in mind.

In this journey towards the future, for the discovery of the past, aiming at the essential improvement of the quality of life today, the Municipality of Souda will continue to support with all its strength the exceptional effort of the 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.

An effort roughly sketched in this stylish and revealing book on Ancient Aptera. A book that will surely challenge readers to visit the most important ancient city of Western Crete; see it from a close distance, explore it, travel in time, and when leaving keep Ancient Aptera in their hearts as an invaluable legacy.

Giannis Perakis
Mayor of Souda

Κ

υρίάρχος του λιμανιού της Σούδας, η αρχαία Αιπέρα αποτελεί σήμερα τον καλύτερα οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο του νομού Χανίων. Βρίσκεται σε σχετικά κοντινή απόσταση από την ίδια την πόλη των Χανίων και μέσα σε ένα μοναδικό τοπίο της φύσης, με το χιόνι των Λευκών Ορέων να τη στεφανώνει το χειμώνα, το κατακόκκινο της παπαρούνας να τη βάφει ανεξίτηλα τις πασχαλινές μέρες και ένας χείμαρρος εκτυφλωτικού φωτός να την κατακυριεύει τους καλοκαιρινούς μήνες. Δεν είναι τυχαίο που σε αυτό το υψίπεδο γιορτάζουμε μαζί με το Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου την αυγουσιτιάτικη πανσέληνο, καταγοητευμένοι από την αύρα που αποπνέει ο τόπος.

Πάνω σε αυτήν την αρχαία πόλη, που χαρακτηρίζεται από πολλά μνημεία εντυπωσιακού ύψους, η αρχαιολόγος της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και αγαπημένη φίλη κ. Βάννα Νινιού-Κινδελή έχει σκύψει τα τελευταία χρόνια με περισσή φροντίδα, ξεχωριστή ευαισθησία και συγκινητική αυταπάρνηση και επιχειρεί να φέρει στο φως τον πολιτισμό της. Σταθεροί αρωγοί στην αξιοθαύμαστη προσπάθειά της, εκτός από το Υπουργείο Πολιτισμού και τους ανθρώπους της ΚΕ' Εφορείας, είναι η Περιφέρεια Κρήτης και ο Δήμος Σούδας. Μοναδική διέξοδος στην γενικευμένη οικονομική ανέχεια των ανασκαφικών ερευνών και των έργων ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων υπήρξαν τα Κοινοτικά Προγράμματα. Από το 1999 και εξής ο χώρος της Αιπέρας ξέφυγε από τα περιορισμένης έκτασης έργα καθαρισμού, ανασκαφικών τομών και στερεώσεων και αργά αλλά σταθερά αναδεικνύεται σε πρωτεύοντα αρχαιολογικό χώρο στην Κρήτη. Ένα μικρό δείγμα του θαυμαστού αρχαιολογικού πλούτου της Αιπέρας και του μεγάλου έργου που εκεί επιτελείται, αποτελεί το παρόνλεύκωμα, που ο Δήμος Σούδας είχε την ευαισθησία να στηρίξει και να χρηματοδοτήσει. Οφείλουμε ευγνωμοσύνη προς την συγγραφέα για την συνολική προσφορά της τον τόπο τόσο ανασκαφικά, όσο και συγγραφικά.

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη

Προϊσταμένη ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών
και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Dominating Souda bay, ancient Aptaera constitutes the best to date organised archaeological site of the prefecture of Khania. It is located close enough to the city of Khania in a unique landscape - crowned by the snowy in winter Lefka Ori, painted red by the poppies in Easter and floodlighted by the brightest light in summer time. It is not by chance that we have chosen this highland to celebrate together with the Centre of Mediterranean Architecture the August full-moon, enchanted by the aura of the site.

During the last years, the archaeologist of the 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and dear friend Mrs. Vanna Niniou-Kindeli has demonstrated great care, distinct sensibility and touching self-denial in her attempt to bring to light the civilization of this ancient city, which is characterized by many monuments of impressive altitude. Apart from the Ministry of Culture and the people of the 25th Ephorate, the Region of Crete and the Municipality of Souda are those who provide constant aid to her remarkable effort. Sole outlets to the indiscriminate economical indigence of the excavation researches and the projects that highlight archaeological sites have been the Regional Programs of Crete. Since 1999, the site of Aptaera has broken through the restricted works of clearing, excavating and fixing and slowly but constantly is becoming a major archaeological site in Crete.

This album, kindly supported and sponsored by the Municipality of Souda, represents a small sample of the marvellous archaeological wealth of Aptaera and the great project that is being carried out there. We are grateful to the writer for all she has offered to this site regarding both excavations and writings.

Maria Andreadaki-Vlazaki

Director, 25th Ephorate of Prehistoric
and Classical Antiquities

ΑΠΤΕΡΑ

Η προέλευση του ονόματος - Η ταύτιση της πόλης

Οι δοξασίες για την προέλευση του ονόματος της πόλης είναι πολλές. Επικρατέστερη φαίνεται εκείνη που το αποδίδει σε αντίστοιχο επίθετο της Αρτέμιδος: Άρτεμις Αιπέρα. Κατά τον Παιουσανία, το όνομά του έδωσε στην πόλη ο μυθικός βασιλιάς των Δελφών Πτέρας ή Αιπέρας, ο οποίος έχτισε το δεύτερο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς και φέρεται και ως ιδρυτής της (δηλ. Πτολίοικος, όπως αναφέρεται και στα νομίσματα). Ο πιο γοητευτικός μύθος όμως είναι εκείνος που παραδίδεται από το Στέ-

φανο Βυζάντιο (6ος αι. μ.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο το όνομα προέρχεται από το μυθικό αγώνα που έγινε στο λόφο μεταξύ των Μουσών και των Σειρήνων. Οι Σειρήνες πτιήθηκαν, πέταξαν τα φτερά τους -έμειναν “άπτερες”- έγιναν λευκές και έπεσαν στη θάλασσα. Τα λευκά φτερά τους σχημάτισαν τα νησάκια του κόλπου της Σούδας που ονομάζονται Λευκές. Η αρχαιότερη αναφορά της Αιπέρας, συναντάται στις πινακίδες της γραμμικής Β γραφής της Κνωσού ως a-ra-ta-wa (14ος – 13ος αιώνας π.Χ.). Αργότερα εμφανίζεται ο τύπος της δωρικής γραφής Αιπάρα, σύμφωνα με τη διάλεκτο που επικρατούσε στην Κρήτη και αυτή απαντάται και στα νο-

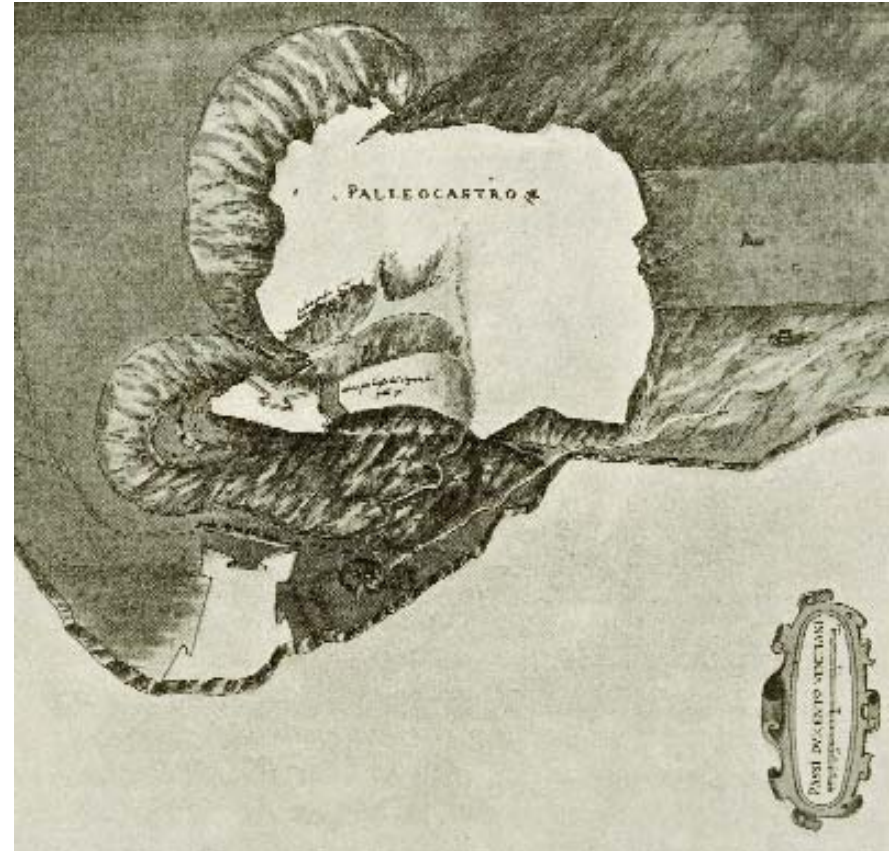

μίσματα. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (τέλος 4ου αι. – αρχές 1ου αι. π.Χ.) η γραφή Απτέρα συναντάται κυρίως εκτός Κρήτης, αλλά και στις επιγραφές, παράλληλα με τη δωρική. Οι αρχαίοι γεωγράφοι ή ιστορικοί που αναφέρονται στη θέση της πόλης είναι πολλοί. Ο Σκύλαξ (5ος αι. π.Χ.) αναφέρει «προς βορέαν δε άνεμον η Απτεραία χώρα». Ο γεωγράφος Στράβων (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.) δίνει την απόσταση της -80 στάδια από την Ξηρά και 40 από τη θάλασσα- από την Κυδωνία (σημερινά Χανιά). Ακόμα ο Πλίνιος (1ος αι. μ.Χ.), ο Διονύσιος Καλλιφώντος (2ος αι. μ.Χ. «Απτεραϊαν λεγομένην εν τη μεσογεία»), ο Πτολεμαίος (2ος αι. μ.Χ.), αναφέρονται στην πόλη και ο «Σταδιασμός της Μεγάλης Θάλασσης» (έργο ανώνυμου συγγραφέα) δίνει τη χερσαία απόστασή της από την Κυδωνία.

Ο Ιταλός περιηγητής Cr. Buodelmondi το 1415, ταύτισε τη θέση της Απτέρας με το λιμάνι της Μινώα (σημερινό Μαραθή). Ο Fr. Basilicata το 1630, περιέγραψε τα

μνημεία που είδε («κυκλικό» θέατρο, ψηφιδωτό δάπεδο κ.λ.π.), χωρίς να προσπαθήσει να τα ταυτίσει με συγκεκριμένη πόλη.

Από τους νεότερους περιηγητές ο Tournefort το 1700, είχε διατυπώσει την άποψη ότι η Απτέρα πρέπει να βρίσκεται στο σωστό λόφο. Τελικά, πρώτος ο J. Pashley κατά την περιήγησή του στην Κρήτη το 1834, ταύτισε σωστά το συγκεκριμένο χώρο με την πόλη. Όπως γράφει με το γλαφυρό του ύφος στο έργο του

«Ταξίδια στην Κρήτη», εκτός από τα στοιχεία των αρχαίων γεωγράφων που τον οδήγησαν στην αναζήτησή της στο λόφο αυτό, η αναφορά του ονόματός της (Απταραίων) στα περισσότερα από τα νομίσματα που του έδωσαν οι μοναχοί κατά τη διαμονή του στο μοναστήρι και σε επιγραφές που είδε εκεί, επιβεβαίωσε την ταύτισή της.

Χαλκογραφία του λόφου της Απτέρας από το βιβλίο: Giuseppe Gerola, Monumenti Venetti nell' isola di Creta, vol. I, Venezia 1906. Gravure of the hill of Aptera from the book: Giuseppe Gerola, Monumenti Venetti nell' isola di Creta, vol. I, Venezia 1906.

Αργυρά νομίσματα Απτέρας. Silver coins of Aptera.

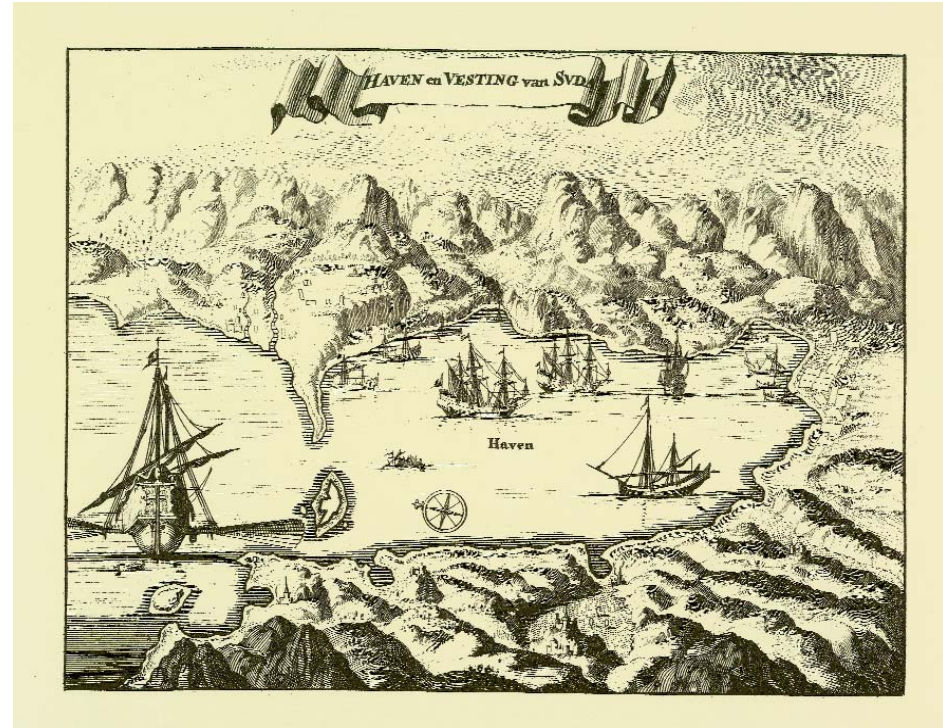
APTERA

The origin of the name – the identification of the city

Among several beliefs about the origin of the city's name the prevailing one seems to be that referring to the attribute of Artemis: Artemis Aptera. According to Pausanias the mythic king of Delphi Pteras or Apteras gave his name to the city; he was the one to build the second temple of Apollo at Delphi and is also thought to be the city's founder (namely Ptolioikos, as it is mentioned on the coins).

*Τμήμα από την οχύρωση της δυτικής πλευράς, όπου αποκαλύφθηκε μία από τις μικρές πύλες της πόλης.
Part of the west fortification where one of the small city's gates was discovered.*

Αριστερά: Χαλκογραφία του λόφου της Απτέρας, το 1612, από το βιβλίο: Giuseppe Gerola, Monumenti Venetti nell' isola di Creta, vol.I, Venezia 1906.

Right: Gravure of the hill of Aptera, in 1612, from the book: Giuseppe Gerola, Monumenti Venetti nell' isola di Creta, vol.I, Venezia 1906.

Δεξιά: Χαλκογραφία από το βιβλίο του Dapper που εκδόθηκε το 1688. Left: Gravure from Dapper's book, edited in 1688.

Yet, the most charming myth is the one delivered by Stefanos Byzantios (6th c. A.D.) according to which the name derives from the mythic battle between the Muses and the Sirens on the hill of Aptera. The defeated Sirens threw their feathers, thus remaining featherless (“apteres”), became white and fell into the sea. Their white feathers formed the islets of Souda Bay called Lefkes (White).

The first occurrence of Aptera as a-pa-ta-wa is found in the Linear B tablets of Knossos (14th-13th c. B.C.). The Dorian name Aptara follows the prevailing dialect of

Crete, and it is the one appearing on the coins too. During the Hellenistic period (end of 4th c. – beginning of 1st c. B.C.) the name Aptaera occurs mainly outside Crete but also in the inscriptions in parallel to the Dorian one.

There are many ancient geographers or historians who refer to the city's location. Skylax (5th c. B.C.) cites: "towards the north wind the land of Aptaera". Geographer Stravon (1st c. B.C.-1st c. A.D.) estimates its distance from Kydonia (present day Khania) to 80 stadiums from land and 40

from sea. Yet, Pliny (1st c. A.D.), Dionysios Kallifontos (2nd c. A.D. "so called Aptaera in the inland"), Ptolemy (2nd c. A.D.) refer to the city and the "Stadiasmos of the Great Sea" (work of anonymous writer) estimates its terrestrial distance from Kydonia.

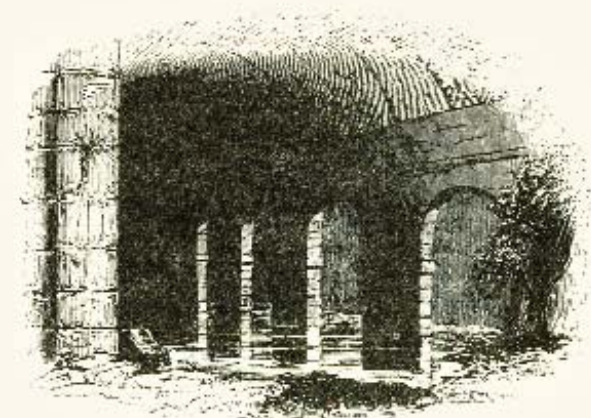
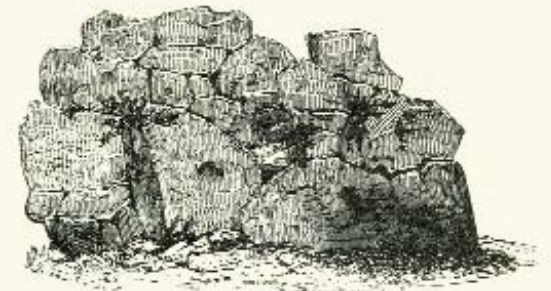
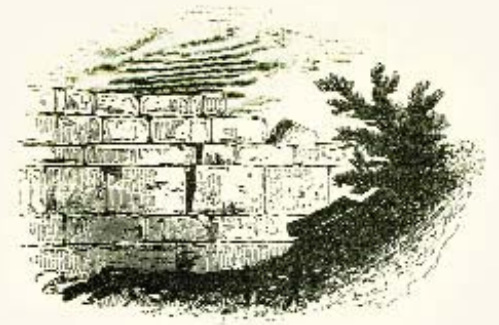
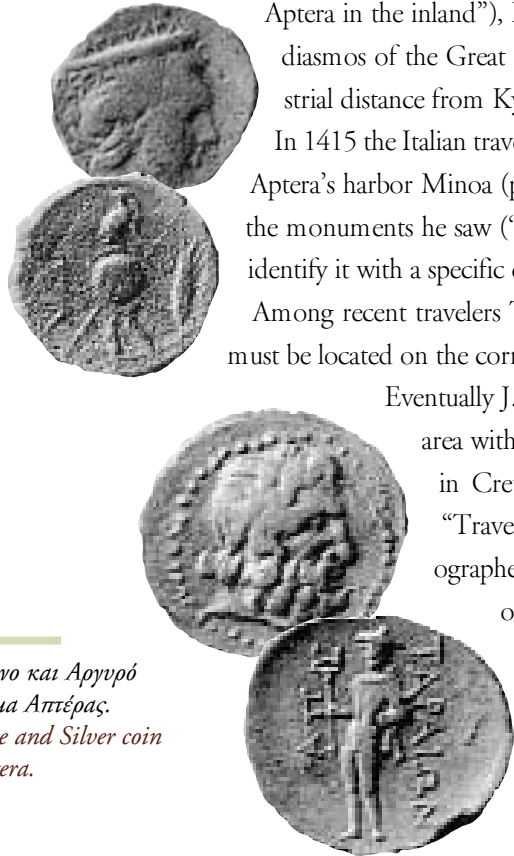
In 1415 the Italian traveler Cr. Buondelmondi identified the specific area with Aptaera's harbor Minoa (present day Marathi). In 1630 Fr. Basilicata describes the monuments he saw ("round" theatre, mosaic floor, etc.) without trying to identify it with a specific city.

Among recent travelers Tournefort in 1700 expressed the theory that Aptaera must be located on the correct hill.

Eventually J. Pashley was the first to identify correctly the specific area with the city in 1834 when he visited it during his travels in Crete. According to his vivid description in his work "Travels in Crete", apart from the evidence of the ancient geographers that led him to look for the city

on the specific hill, what also confirmed its identification was the occurrence of its name (Aptaeraion) in most of the coins the monks gave to him and in inscriptions he saw there.

*Χάλκινο και Αργυρό νόμισμα Απτέρας.
Bronze and Silver coin of Aptaera.*

Ευλογραφίες από το βιβλίο: Robert Pashley. Travels in Crete, vol. 1, Amsterdam 1970.

Wood engravings from the book: Robert Pashley. Travels in Crete, vol. 1, Amsterdam 1970.

ΘΕΣΗ - ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ

Η αρχαία Απτέρα ιδρύθηκε στο χαμηλό ύψωμα Παλιόκαστρο (υψομ.200μ.), νεότερη ονομασία που οφείλεται στην ύπαρξη του τούρκικου κάστρου στα Βορειοανατολικά του χώρου. Το τείχος της, μήκους 3.480μ., περιτρέχει το ισόπεδο του λόφου, το οποίο όμως δεν κατοικήθηκε ολόκληρο σε καμιά περίοδο. Ο τόπος παραμένει μοναδικός για τη φυσική του ομορφιά, καθώς στα βόρεια βρίσκεται ο πανέμορφος κόλπος της Σούδας και στα νότια η επιβλητική οροσειρά των Λευκών Ορέων.

Η στρατηγική θέση της πόλης ευνόησε την ανάπτυξή της, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες περιόδους, όπως ο 4ος και 3ος αι. π.Χ. Τα δύο λιμάνια της, η Μινώα (σημερινό Μαράθι) και η Κίσα-

μος (μεταξύ Καλαμιού και Καλυβών) στην είσοδο του φυσικού κόλπου, εξασφάλιζαν τη δυνατότητα του ελέγχου στη διακίνηση του εμπορίου. Για το λόγο αυτό χαρακτηρίστηκε από τον ιστορικό Γ. Σβορόνο ως η πιο εμπορική πόλη της Κρήτης και στις περιόδους ακμής της, μία από τις πιο ισχυρές.

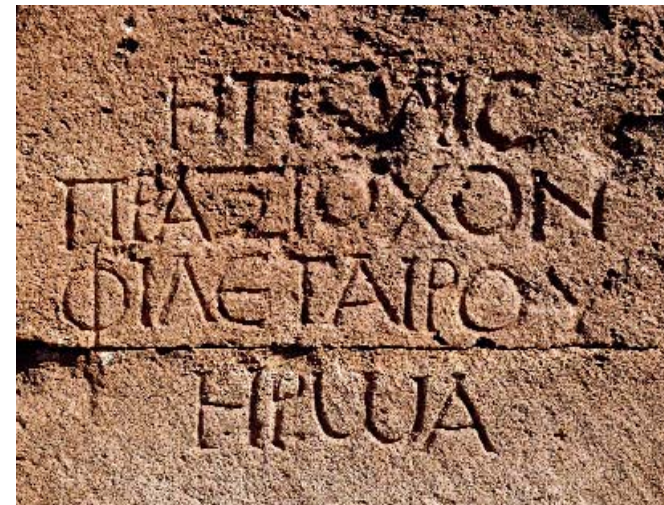
Ως πόλη – κράτος εξουσίαζε μεγάλη έκταση γης, που περιελάμβανε πολλούς αγροτικούς οικισμούς. Τις πεδινές εκτάσεις στα νότια και ανατολικά διέσχισε ο ποταμός Πυκτός ή Πυκνός (σημερινός Κοιλιάρης) μετατρέποντας τη σημερινή περιοχή

του κάμπου των Αρμένων και της κοιλάδας του Στύλου, σε εύφορη γη για τις καλλιέργειες. Μεμονωμένες αγροικίες ή αγροτικοί οικισμοί έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία αυτής της έκτασης, αλλά και σε πιο ορεινά υψώματα, όπως στα νότια ο λόφος Κεφάλαια, επάνω από το χωριό Μαχαιροί.

Πιθανά όρια της επικράτειας εξουσίας της, όπως προκύπτουν από τις πηγές, ήταν στα δυτικά τα εδάφη της Κυδωνίας (σημερινά Χανιά), νότια πιθανώς τα εδάφη της Λάππας (σημερινή Αργυρούπολη) και -κατά τον ιστορικό Πτολεμαίο- ανατολικά το Δρέπανον άκρον (σημερινό ακρωτήριο Δράπιανο).

Τμήματα του οδικού δικτύου που συνέδεαν την Απτέρα με τις γειτονικές πόλεις-κράτη, εξυπηρετώντας συγχρόνως και την επικοινωνία με τους ενδιάμεσους οικισμούς και τις μικρότερες πόλεις, εντοπίζονται σταδιακά. Με το δίκτυο αυτό σχετίζεται η λεγόμενη γέφυρα των Φιλιππων, δηλαδή η αρχαία γέφυρα που βρίσκεται κοντά στο χωριό Βρύσες.

Η εύρεση του μιλιοδείκτη της εικόνας (κίονα που τοποθετούνταν στα σταυροδρόμια για να κατευθύνει τους διαβάτες και να δίνει πληροφορίες σχετικά με τις αποστάσεις), φέρει επιγραφή στη λατινική γλώσσα και αναφέρει το όνομα του αυτοκράτορα Τραϊανού. Με βάση τους συγκεκριμένους αναφερόμενους τίτλους του αυτοκράτορα, χρονολογήθηκε με ακρίβεια στο έτος 99/100 μ.Χ. Πιθανότατα δίνει την απόσταση αυτού του σημείου από το λιμάνι της Απτέρας, Κίσαμο. Σχετίζεται με το δρόμο που τη συνέδεε με τη Λάππα (σύγχρονη Αργυρούπολη) και αποτελούσε τμήμα του ευρύτερου οδικού δικτύου των πόλεων του βόρειου άξονα της Κρήτης.

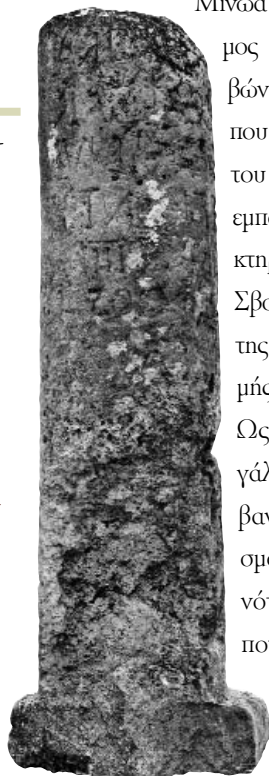

Λεπτομέρεια ενός από τους πεσσούς του ηρώου. Η επιγραφή αναφέρει τον πολίτη της Απτέρας Πραξίοχο, γιο του Φιλεταίρου, τον οποίο η πόλη τίμησε μετά θάνατον, πιθανώς για κάποια ενεργεσία του προς αυτήν.

Detail from one of the pillar-bases of the heroon. The inscription cites the citizen of Aptera, Praxiobos, the son of Filetairos, whom the city honored after death, perhaps for some public donation.

Ο κίονας με την επιγραφή -μιλιοδείκτης- αναφέρει την απόσταση του συγκεκριμένου σημείου του οδικού άξονα, στον οποίο βρέθηκε, πιθανώς από το λιμάνι της Απτέρας, Κίσαμο.

The inscribed column -mile-index- cites the distance of the specific spot of the road axis, where it was found, possibly from the harbor of Aptera, Kissamos.

LOCATION - DOMINION

The ancient Aptaera was founded on the low hill of Paliokastro (200 m. high), a modern name deriving from the existence of the Turkish fortress in the northeast of the site. The city's wall, 3480 m. long, encircles the flat area of the hill, which was never entirely populated. The landscape is unique for its natural beauty with the beautiful Souda Bay in the north and the imposing mountain range of Lefka Ori in the south. The strategic location of the city favored its development particularly in specific periods, like the 4th and 3rd c. B.C. Its two harbors, Minoa (present day Ma-

rathi) and Kissamos (near present day Kalamí or Kalyves), at the entrance of the natural bay ensured the possibility to control trade. This is why the historian G. Svoronos characterized Aptaera as the most commercial city of Crete and during its flourishing periods, one of the most powerful.

As a city-state it dominated a large area of land including many rural settlements. The river Pyktos or Pyknos (present day Koiliaris) crossed the flat areas of land in the south and east turning the present day lowland of Armenoi and the valley of Stylos into fertile land for agriculture. Isolated cottages of rural settlements have been traced in

various parts of this area of land as well as in mountainous altitudes, like the hill Kefala in the south above the village of Mahairoi.

According to literary sources, the possible borders of its dominion were, in the west the territory of Kydonia (present day Khania), in the south possibly the territory of Lappa (present day Argyroupolis) and –according to historian Ptolemy- in the east Drepanon end (present day cape Drapano).

Parts of the road network that linked Aptera with its neighbor city – states, enabling at the same time the communication with intermediate settlements and smaller cities, are traced piece by piece. The so – called bridge of Filippoi, i.e. the ancient bridge situated near the

village of Vrysses, is related to this network.

The finding of the milestone in the picture (a column placed in crossroads to direct the passer-bys and to provide information on distances) bears an inscription in Latin, citing the name of Emperor Trajan. According to the specific titles of the emperor cited, the milestone has been accurately dated in the year 99/100 A.D. It possibly estimates the distance of this spot from the harbor of Aptera, Kissamos. It is related to the road that linked Aptera with Lappa (present day Argyroupolis) and was part of the broader road network of the cities in the north axis of Crete.

Ο λόφος της Απτέρας από τα ανατολικά, κοντά στην εκβολή του Πυκτού ή Πυκνού ποταμού (σημ. Κοιλιάρης).

The hill of Aptera from the east, close the mouth of Pyktos or Pykniu river (present day Koiliaris river).

ΙΣΤΟΡΙΑ

(8ος – 1ος αιώνας π.Χ.)

*Επιτύμβιες στήλες από τάφους
του 3ου - 2ου αι. π.Χ.*

*Grave stele from tombs of the
3rd - 2nd century B.C.*

Σύμφωνα με τα ευρήματα των ανασκαφών, η ίδρυση της Αιτέρας στο συγκεκριμένο λόφο τοποθετείται στη γεωμετρική περίοδο (8ος αι. π.Χ.). Ως μία από τις σημαντικές πόλεις της Κρήτης έπαιξε συχνά καθοριστικό ρόλο στα ιστορικά δρώμενα του νησιού, αλλά και ανέπτυξε τη δική της εξωτερική πολιτική. Οι πληροφορίες μας αντλούνται κυρίως από τις επιγραφές και από τις σχετικά λίγες φιλολογικές μαρτυρίες, αλλά και από τα συνεχώς αυξανόμενα ευρήματα των ανασκαφών.

Σύμφωνα με τον Πausανία, το 668 π.Χ. Αιπεραίοι τοξότες πολέμησαν στο πλευρό της Σπάρτης κατά το Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο. Τον 5ο αι. π.Χ., ακολουθώντας τη γενικότερη πολιτική της Κρήτης, η Αιτέρα έμεινε αμέτοχη στους πολέμους εναντίον των Περσών, χωρίς όμως να διακόψει τις εμπορικές της σχέσεις με την Αθήνα, όπως προκύπτει από τις εισαγωγές αττικής κεραμικής που βρέθηκε πρόσφατα στις ανασκαφές.

Τον 4ο αιώνα π.Χ. άρχισε η περίοδος της μεγαλύτερης ακμής της, όπως και όλων των άλλων πόλεων της Κρήτης. Οι Αιπεραίοι, δεινοί τοξότες, είτε επιδίδονταν σε πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο –συννηθισμένη δραστηριότητα των Κρητών αυτή την περίοδο– είτε πολεμούσαν ως μισθοφόροι σε διάφορες περιοχές εκτός Κρήτης, φέρνοντας πλούτο στον τόπο τους. Η εισαγωγή από τους επαναπατριζόμενους μισθοφόρους της πολύτιμης πρώτης ύλης, πού ήταν ο άργυρος, έδινε στην πόλη τη δυνατότητα να κόψει τα δικά της νομίσματα και να αναπτύξει έτσι περισσότερο τη δική της ανεξάρτητη και δυναμική οικονομία. Την εισαγωγή του αργύρου επίσης εξασφάλιζαν οι εμπορικές της σχέσεις με την Αίγυπτο και την Κυρήνη. Τα περισσότερα νομίσματα απεικονίζουν συνήθως στην κύρια όψη τη θεά Αρτέμιδα και στην πίσω όψη τον ιδρυτή της πόλης, μυθικό βασιλιά των Δελφών, Πτέρα ή Αιτέρα, ενώ άλλοι τύποι τον Απόλλωνα, το Δία ή την Ήρα και πυρσό, μέλισσα ή τόξο.

Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι το 273 π.Χ. ο Αιπεραίος Όρουσος, στο πλευρό των Λακεδαιμονίων, σκότωσε σε μάχη τον Πτολεμαίο, γιο του βασιλιά της Ηπείρου Πύρρο. Σταθερά ακολουθώντας τη φιλολακωνική πολιτική η Αιτέρα, βοήθησε τη Σπάρτη εναντίον των Μακεδόνων στο Χρεμωνίδειο πόλεμο, το 267/6 π.Χ.

Σκύφοι που είχαν αποτεθεί ως κτερίσματα σε τάφους του 4ου και 3ου αι. π.Χ.

Skyphoi placed as offerings inside tombs of the 4th and 3rd c. B.C.

Σιδερένιες αιχμές δοράτων από τα στρώματα των μαχών στη δυτική πλευρά του τείχους και τον οχυρωματικό πύργο.

Iron spearheads from the battle layers on the west outer side of the wall.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι που ταλάνιζαν το νησί κατά την ελληνιστική περίοδο και κυρίως τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ., με αφορμή τις εσωτερικές διαμάχες της Κνωσού και της Γόρτυνος για τη γενικότερη ηγεμονία της Κρήτης, οδηγούσαν την Αιπέρα, συνήθως μαζί με την Ελεύθερνα, σε συμμαχίες κυρίως του στρατοπέδου της Κνωσού. Οι αλλαγές στην ισορροπία των δύο πλευρών κατά διαστήματα επηρεάζονταν από τις επεμβάσεις «εξωτερικών» δυνάμεων, όπως η Σπάρτη και η Μακεδονία. Μετά την καταστροφή της Λύττου (πόλης της κεντρικής Κρήτης) από τους Κνώσιους το 220 π.Χ., η Αιπέρα, η Κυδωνία και η Ελεύθερνα πολιορκήθηκαν από πόλεις του αντικνωσιακού στρατοπέδου –Πολυρρήνια, Λάπια– με τη βοήθεια του βασιλιά Φίλιππου Β΄ και των Αχαιών και αναγκαστικά τάχθηκαν στο στρατόπεδο της Γόρτυνος, που είχε πλέον τα νήια του νησιού.

Την έντονη δραστηριότητα της Αιπέρας στην εξωτερική πολιτική μαρτυρούν οι επιγραφές που αφορούν συμμαχίες, παροχή αουλίας σε πόλεις, τήρηση πολιτών άλλων κρατών και ορισμό προσέξων. Έτσι, για παράδειγμα, είχε συμπεριληφθεί στον κατάλογο των τριάντα πόλεων που συμάχησαν με το βασιλιά της Περγάμου Ευμένη Β΄ το 183 π.Χ., είχε αποδώσει τιμές στο βασιλιά της Βιθυνίας Προυσία Β΄ (181-149 π.Χ.) και είχε τιμήσει τον Άτταλο Β΄ (159-138 π.Χ.) των Σελευκιδών με την ανέγερση χάλκινου αγάλματός του και τη διαβεβαίωση για παροχή προσωπικής ασφάλειας σε καιρό ειρήνης ή πολέμου στα εδάφη της κατοχής της. Είχε ορίσει προσέξονους σε πολλές πόλεις της Κρήτης (Κνωσό, Ιεράπυτνα, Μάλλα, Πριανσό), αλλά και στην Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου, την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, ακόμα και μέχρι τις ακτές της Αδριατικής και τον Ελλήσποντο.

Τμήμα από πινάκιο με ανάγλυφο πρόσωπο Μέδουσας.

Part of plate with relief face of Medousa.

HISTORY (8TH – 1st century B.C.)

A

According to the excavation finds Aptera was founded on the specific hill in the geometric period (8th c. B.C.). Being one of the important cities of Crete it often played a decisive role in the historic events of the island but also developed its own foreign policy. Our information is drawn mainly from inscriptions and the relatively few literary testimonies, as well as from the continuously rising number of excavation finds. In 668 B.C., according to Pausanias, the archers of Aptera fought on Sparta's side during the second Messenian war. In the 5th c. B.C., following the general policy of Crete, Aptera didn't take part in the wars against the Persians, without at the same time breaking its commercial relations with Athens judging from the imports of attic pottery found in recent excavations.

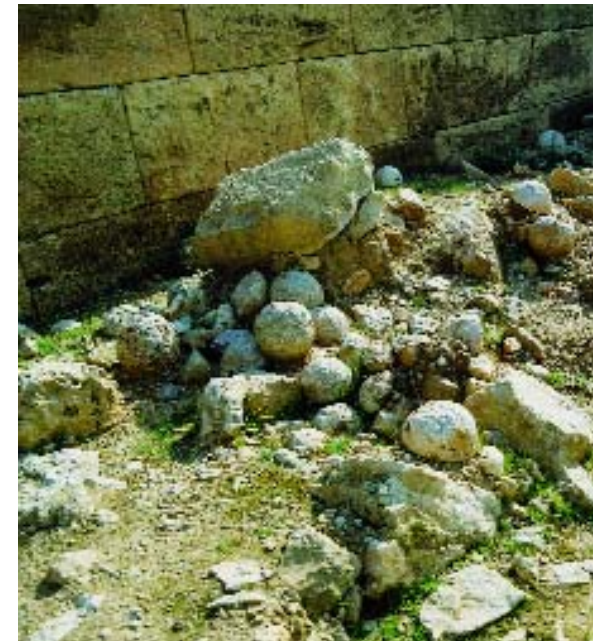
Λίθινα βόλια που είχαν εκτοξευθεί από καταπέλτες του εχθρού, όπως αποκαλύπτονται στην ανασκαφή

Stone bullets fired by catapults of the enemies, as revealed in the excavation layers.

The era of the city's greatest peak started on the 4th c. B.C., as indeed of all the other cities of Crete. The warriors of Aptera, who were awesome archers, were either engaging in piratical raids in the

Λίθινα βόλια που είχαν εκτοξευθεί από καταπέλτες του εχθρού, όπως αποκαλύπτονται στην ανασκαφή, στη γωνία του τείχους με τον οχυρωματικό πύργο.

Stone bullets fired by catapults of the enemies, as revealed in the excavation layers.

Aegean -a common activity of Cretans during this period- or were fighting as mercenaries in various places outside Crete bringing wealth back to their country. The import of silver, a precious raw material, by the repatriated

mercenaries gave the city the opportunity

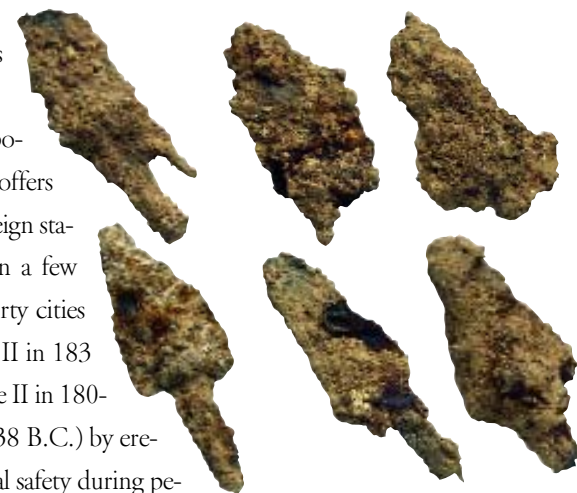
to mint its own coins and therefore develop further its independent and effective economy. Silver was also imported from Egypt and Cyrene through trade. Most coins usually portray the goddess Artemis on obverse and the founder of the city mythic king of Delphi Pteras or Apteras on reverse, whereas other types portray Apollo, Zeus or Hera and torch, bee or bow.

Plutarch informs us that in 273 B.C. Oryssos from Aptera, fighting on Lacedaimonians' side killed in a battle Ptolemy, the son of the king of Hepeiros, Pyrrhos. By constantly following the philo-Spartan policy Aptera helped Sparta against the Macedonians in the war of Chremonididis in 267/6 B.C.

The civil wars from which the island suffered during the Hellenistic period and mainly in the 3rd and 2nd c. B.C., due to internal dispute between Knossos and Gortyn for the general leadership of Crete, led Aptera, usually together with Eleutherna, to form alliances mainly on the side of Knossos. The changes in the balance of the two sides were at times affected by the interventions of "external" forces, like Sparta and Macedonia. After the destruction of Lyttos (city of central Crete) by the Knossians in 220 B.C., Aptera, Kydonia and Eleutherna were besieged by cities of the anti-Knossian camp -Polyrrhenia, Lappa- with king's Philip II and the Achaians' help

and were forced to join Gortyn's camp, which was now the dominant force in the island.

The intense activity of Aptera in relation to foreign policy is obvious in inscriptions concerning alliances, offers of immunity to cities, honoring of citizens from foreign states and appointment of consuls. Thus, to mention a few examples, it had been included in the list of the thirty cities that allied with the king of Pergamon Eumenes the II in 183 B.C.; it had honored the king of Bithynia Prousia the II in 180-149 B.C.; and it had honored Attalos the II (159-138 B.C.) by erecting a bronze statue of him and assuring his personal safety during peace or war in its territory. It had appointed consuls in many cities of Crete (Knossos, Ierapytna, Malla, Priansos) but also in the Peloponnese, the Aegean islands, mainland Greece, Asia Minor, even up to the Adriatic coast and Hellespont.

Σιδερένιες αιχμές βελών από τα στρώματα των μαχών, έξω από τη δυτική πλευρά του τείχους.

Iron arrowheads from the battle layers on the west outer side of the wall.

Μολυβίδες. Μολύβδινα βλήματα σφενδονών που βρέθηκαν στα στρώματα των μαχών έξω από το τείχος.

Leaden sling shells found in the battle layers on the outside of the wall.

ΙΣΤΟΡΙΑ

(1ος αιώνας π.Χ. – 19ος μ.Χ.)

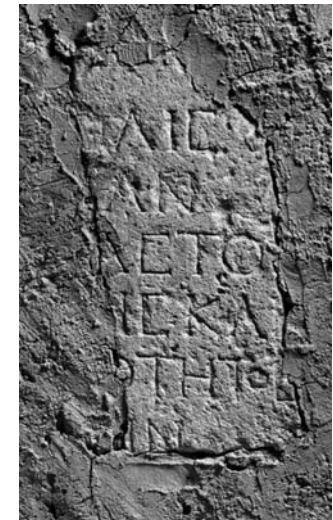
Η ρωμαϊκή κατάκτηση που ολοκληρώθηκε σε όλο το νησί το 67π.Χ., επαναπροσδιόρισε τη διοικητική οργάνωση της Κρήτης, που για ένα διάστημα εντάχθηκε στην ίδια επαρχία του ρωμαϊκού κράτους με την Κυρηναική (κράτος της Β. Αφρικής). Η ρωμαϊκή ειρήνη (*pax romana*), παρότι επιβεβλημένη, οδήγησε όσες πόλεις δεν είχαν εγκαταλειφθεί με το τέλος της ελληνιστικής περιόδου, σε καινούργια άνθηση.

Έτσι και η Αιπέρα, όπως αποκαλύπτουν σταδιακά τα ανασκαφικά ευρήματα, διήνυσε μια νέα περίοδο ακμής τον 1ο – 2ο αι. μ.Χ. Η χρήση των νομισμάτων της Κυδωνίας, αντί των δικών της κοπών, δηλώνει ότι ήταν διοικητικά υποταγμένη σε αυτήν. Παρόλα αυτά η δραστηριότητα στην οργάνωση της πόλης σε μεγάλα δημόσια έργα είναι φανερή. Οι μεγάλες δεξαμενές που τροφοδοτούσαν τα αντίστοιχα λουτρά, χρονολογημένα σε αυτήν την περίοδο, δείχνουν μία πόλη με αρκετό πληθυσμό.

Στο ηρώο, κοντά στην είσοδο της πόλης, οι επιγραφές αναφέρονται στην τιμηση πολιτών της Αιπέρας, που με κάποιον τρόπο την ευεργέτησαν. Στο μεγαλοπρεπές ταφι-

Τμήμα από επιγραφή, χρησιμοποιημένη ως οικοδομικό υλικό στο μοναστήρι, όπου παραμένει χτισμένη.

Part of an inscription used as building material in the monastery, where it still remains built.

κό μνημείο είχε ενταφιαστεί ζεύγος, του οποίου βρέθηκε η μαρμάρινη προτομή, χρονολογημένη στο τέλος του 1ου αι. μ.Χ. Αντίστοιχη εικόνα δίνουν και οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι του δυτικού νεκροταφείου της πόλης.

Αντίθετα, τον 3ο αιώνα κατά τον οποίο άλλες πόλεις, όπως η Κυδωνία ή η Κίσαμος, βρίσκονται σε ακμή, η Αιπέρα παρουσιάζει σταδιακή παρακμή, η οποία έρχεται οριστικά με τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ., από τον οποίο είχε πληγεί ολόκληρο το νησί.

Από τους περιηγητές αναφέρεται η ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Πρέπει να πρόκειται για Παλαιοχριστιανική Βασιλική. Η κατοίκηση της πόλης, συρρικνωμένη πληθυσμιακά πλέον μετά το σεισμό, συνεχίζεται και στα Βυζαντινά χρόνια, οπότε αναφέρονται επίσκοποι από εκεί.

Ο επόμενος, εξίσου ισχυρός σεισμός, του 7ου αι. μ.Χ. σήμανε την οριστική εγκατάλειψή της ως πόλης.

Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ανήκε στην ιδιοκτησία της αντί-

στοιχης Μονής της Πάτμου μέχρι τη δεκαετία του 1960. Η παλιότερη γραπτή αναφορά που διαθέτουμε σχετικά με αυτήν, είναι στο χρονικό του Antonio Trivan το 1182, που μας δίνει την πληροφορία ότι ο Ισαάκιος Κομνηνός, φεύγοντας από την Κρήτη, έδωσε κτήσεις και φέουδα στη μονή. Όπως φαίνεται από τα δεδομένα του χώρου, η μονή για την κατασκευή της οποίας έχει χρησιμοποιηθεί αρκετό οικοδομικό υλικό από τα αρχαία κτίρια, χτίστηκε σε κεντρικό χώρο της αρχαίας πόλης, ίσως την αρχαία αγορά. Κατά το 16ο αι. το Α. τμήμα του περιτειχισμένου χώρου ήταν εγκαταλελειμμένο, ενώ στο υπόλοιπο οι μοναχοί καλλιεργούσαν όσπρια και δημητριακά, αποδίδοντας έσοδα στη μονή Πάτμου. Οι καλλιέργειές τους προκάλεσαν αρκετές ζημιές στα αρχαία κτίρια, ενώ πολλά αρχαία ευρήματα βρέθηκαν από τότε στο εξωτερικό.

Το κάστρο, που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου, οικοδομήθηκε από τους Τούρκους κατακτητές το 1866-1869, σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα ανοικοδόμησης κάστρων για την πάταξη της κρητικής επανάστασης.

01 Άποψη της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

View of the monastery of St. John the Theologian.

02 Τμήμα της εισόδου του ενός από τα ταφικά μνημεία, δίπλα στο πρώο, όπως αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες του 2000, πριν από την ανασκαφή του.

Part of the entrance of one of the funerary monuments, prior to its excavation, as revealed in the year 2000.

HISTORY

(1st century B.C. – 19th A.D.)

Επιγραφή από το ηρώον, χρησιμοποιημένη ως απλή πέτρα σε τάφο του 6ου αιώνα μ.Χ. Η πόλη της Απτέρας ονομάζει ήρωα τον Αιμίλιο Χαρίδημο, πολίτη της που τίμησε με αυτό τον τρόπο.

Inscription from the heroon, used as a plain stone in a tomb of the 6th c. A. D. The city of Aptera named as a hero Aimilios Kharidemos, a citizen whom it wished to honor.

The roman occupation that was established in all parts of the island in 67 B.C. redefined the administrative system of Crete, which for a certain period was incorporated in the same province of the roman domain with Cyrenaica (a North African state). The roman peace (pax romana), though compulsory, led the cities that had not been abandoned with the end of the Hellenistic period, into a new development.

Likewise Aptera, as the excavation finds reveal step by step, experienced a new period of peak during the 1st-2nd c. A.D. The usage of the coins of Kydonia instead of its own minting indicates that Aptera was under its administrative control. Nonetheless the intense activity in organizing the city is obvious in the big public works.

The big cisterns, which supplied the respective baths, dated in this period, indicate a well-populated city. The inscriptions in the heroon (war memorial), near the city gate, refer to the honoring of citizens of Aptera who in some way benefited the city. A couple, whose marble bust was found and is dated in the end of 1st c. A.D., was buried in the magnificent funerary monument. The

01

02

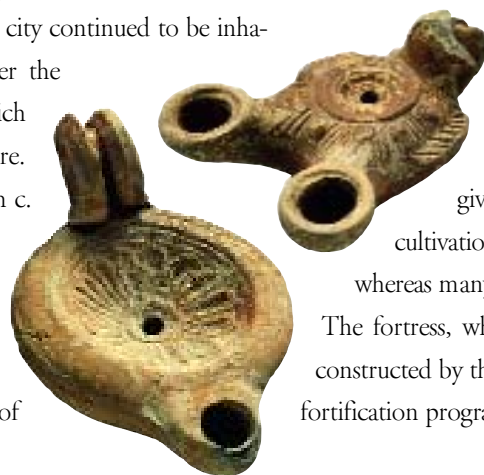
03

chiseled chamber tombs of the west cemetery of the city give similar impression. On the contrary in the 3rd century, during which other cities like Kydonia or Kissamos flourish, Aptaera undergoes a gradual decline that is completed with the disastrous earthquake of 365 A.D., which affected the whole of the island. Travelers mention a mosaic floor below the chapel of St. John the Theologian. It must be an early-Christian Basilica. The city continued to be inhabited, though with a shrunken population after the earthquake, into the Byzantine period during which bishops are known to have originated from there. The next equally powerful earthquake of the 7th c. A.D. marked its abandonment as a city. The monastery of St. John the Theologian belonged to the property of the respective monastery of Patmos until the 1960s. The earliest report we have on it is found in the chronicle of

Antonio Trivan in 1182, which informs us that Isaakios Komnenos, upon his departure from Crete gave possessions and feuds to the monastery. Judging from the data of the area the monastery for the construction of which a considerable amount of building material from the ancient buildings had been used, was built in a central part of the ancient city, maybe in the ancient agora.

During the 16th c. the enclosed with walls eastern part of the area was abandoned, whereas in the rest (of the enclosed area) the monks cultivated legumes and cereals giving the income to the monastery of Patmos. Their cultivation caused considerable destruction to the ancient buildings, whereas many ancient finds were taken abroad.

The fortress, which is located in the northeast utmost of the site, was constructed by the Turkish conquerors in 1866-1869 as part of a broader fortification program in order to crush the Cretan revolution.

01 Άποψη τμήματος ρωμαϊκού λουτρού.
View of roman bath.

02 Τρίκλιτη δεξαμενή από τα βορειοδυτικά.
Three-parted cistern from the north-west.

03 Ρωμαϊκό δημόσιο κτίριο.
Roman public building.

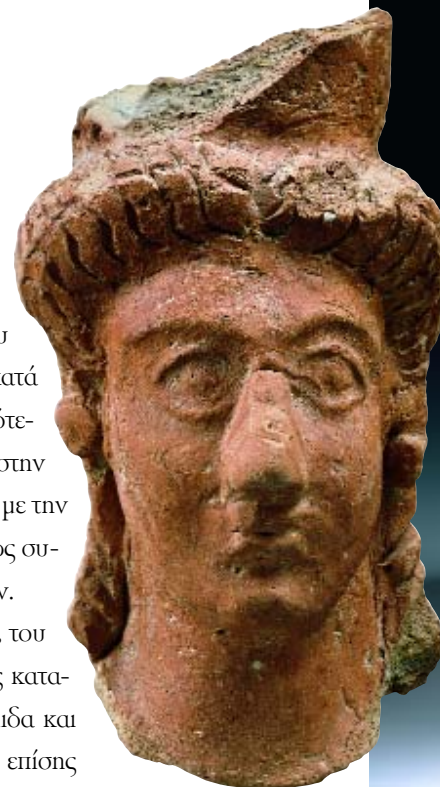

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Κεντρική θεότητα των Αιγυπτίων θεωρείται η Άρτεμις, η οποία απεικονίζεται στην κύρια όψη δύο διαφορετικών τύπων αργυρών νομισμάτων του 4ου και 3ου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με επιγραφή του 3ου – 2ου αι. π.Χ., που έχει βρεθεί στην Αιπέρα, διεξάγονταν αγώνες κατά το μήνα Δικτύνναιο, δηλαδή μήνα αφιερωμένο στη Δίκτυννα, παλιότερη ονομασία της Αρτέμιδος που σχετίζεται ειδικά με τη λατρεία της στην Κρήτη. Το ιερό της εξάλλου αναφέρεται σε συμμαχία της ίδιας περιόδου και στην επιγραφή με την οποία ανανεώνεται η αουλία με την πόλη Τέω της Μικράς Ασίας, το 170 π.Χ., όπως συνήθιζται με τα κεντρικά ιερά των πόλεων στη σύναψη σημαντικών συμφωνιών.

Ο μικρός δίχωρος ναός, το λεγόμενο «διμερές ιερό», του 5ου αι. π.Χ., που ανέσκαψαν οι Γερμανοί ως κατακτητές το 1942, έχει αποδοθεί στην Αρτέμιδα και τον αδελφό της Απόλλωνα, ο οποίος επίσης απεικονίζεται σε αργυρά νομίσματα του 2ου αιώνα π.Χ. Μία ακόμα ιδιότητα, με την οποία αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή είναι η Ειλειθυία, δηλαδή η προστάτιδα του τοκετού.

Το 1862 και το 1864 ο Γάλλος Μ.

Πήλινα θυμιατήρια και λύχνος με κέρατα αφρονίας, αντικείμενα που μπορούν να συσχετισθούν με τη λατρεία της Ίσιδος.

Clay incense-burners and lamp with horns of consecration, objects that could be related to the worship of Isis.

Νομίσματα της Απτέρας που απεικονίζουν, κατά σειρά, το Δία, την Αρτέμιδα, την Ήρα και τον Απόλλωνα.

Coins of Apta that represent Jupiter, Artemis (Diana), Hera, Apollo.

Ρωμαϊκά πύλινα θυμιατήρια.

Roman clay incense-burners.

Wescher, μέλος τότε της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ανέσκαψε το λεγόμενο «τοίχο των επιγραφών», ένα τοίχο δηλαδή με επιγραφές του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ., με τις οποίες η Απτέρα απέδιδε τιμές ή όριζε προξένους σε άλλες πόλεις με τις οποίες είχε πολιτικές σχέσεις. Το Σεπτέμβριο του 1878 ο Β. Haussolier επισκέφθηκε το χώρο, αντέγραψε, μελέτησε και δημοσίευσε τις επιγραφές, που ακόμα μας δίνουν διαφωτιστικά στοιχεία για την ιστορία της πόλης. Οι επιγραφές είχαν ήδη χαθεί το 1899, όταν επισκέφθηκαν την πόλη οι Ιταλοί περιηγητές Luigi Savignoni και Gaetano de Sanctis

που κατέγραψαν συστηματικά τις αρχαιότητες της Κρήτης.

Αντίστοιχα παραδείγματα τοίχων με σημαντικές επιγραφές που αποτελούν τμήμα του κεντρικού ναού συναντώνται και σε άλλες πόλεις. Σύμφωνα με τις περιγραφές του Haussolier, ο «τοίχος των επιγραφών» πρέπει να βρισκόταν κοντά στον παλιότερο, μι-

κρό δίχωρο ναό και να σχετιζόταν με τον κεντρικό ναό, που πρέπει να αποδοθεί στην Αρτέμιδα. Άλλωστε, στον ίδιο χώρο έχουν βρεθεί στοιχεία λατρείας ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. και με μία συνέχεια που φτάνει μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ.

Στη λατρεία της Δήμητρας και της Περσεφόνης έχει αποδώσει ο Στυλιανός Αλεξίου, το μικρό ναό του 1ου αι. π.Χ., που ανέσκαψε το 1958. Επίσης οι Γερμανοί ανασκαφείς είχαν αποδώσει στο Διόνυσο, μικρό ναό που είχαν εντοπίσει κοντά στο θέατρο. Το γλυπτό της θεάς Υγείας, που βρίσκεται στο Μουσείο Χανίων και του θεού Ασκληπιού στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο θα μπορούσαν να σημαίνουν τη λατρεία τους, όπως και η απεικόνιση στα νομίσματα, του Ερμή και της Ήρας, χωρίς όμως περισσότερα στοιχεία ακόμα.

Πρόσφατη ανασκαφή μας έδωσε την πληροφορία ότι στην Απτέρα λατρευόταν η Εστία και ο Δίας, που απεικονίζεται και στα νομίσματα. Τέλος ευρήματα του νεκροταφείου ταυτίζονται με τη λατρεία της Ίσιδος, της θεάς που στους ελληνιστικούς χρόνους ήρθε από την Ανατολή και γρήγορα διαδόθηκε στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή επικράτεια, καθώς είχε σχέση με τα βασικά ζητήματα της ζωής του ανθρώπου: τη γέννηση, τη γονιμότητα και το θάνατο.

Τμήμα μεγάλου κεντρικού ναού και περιβόλου. Στο βάθος διακρίνεται η οροσειρά των Λευκών Ορέων.

Part of big central temple and its enclosure. In the background the mountains range of Lefka Ori.

RELIGION

*Ρωμαϊκό
μαρμάρινο
άγαλμα
Υγείας.*

*Roman
marble statue
of goddess
Health.*

The central deity of Aptera is considered to be Artemis, who is portrayed on the main side of two different types of silver coins of the 4th and 3rd century B.C. According to an inscription of the 3rd -2nd c. B.C. found in Aptera certain races were held during the month of Diktynnaios, i.e. the month dedicated to Diktyнна, a former name of Artemis which is specifically related to her worship in Crete. Moreover her sanctuary is mentioned in an alliance of the same period as well as in the inscription through which the immunity with the city of Teo in Asia Minor is being renewed, in 170 B.C., as was the practice regarding the central sanctuaries of the cities in the conclusion of important agreements.

The small two-room temple, the so-called “double-parted sanctuary” of the 5th c. B.C., which the German conquerors excavated in 1942, has been attributed to Artemis and her brother Apollo, also portrayed on silver coins of the 2nd century B.C. In front of the temple there is a simple altar consisting of rectangular slabs, the surface of which has been whitened by fire. An enclosure cuts off the area of the temple in the east. The beginning of a paved road, which might have been leading to other sanctuaries of the city, has been revealed towards the southeast.

In 1862 and 1864 the French M. Wescher, member at the time of the French Archaeological School, excavated the so-called “wall of the inscriptions”, i.e. a wall bearing inscriptions of the 3rd and 2nd century B.C., by which Aptera was honoring certain people or appointing consuls in other cities with which it maintained political relations. In September of the year 1878 B. Haussolier visited the site and copied, studied and published the inscriptions that still provide enlightening information on the history of the city. The inscriptions were already gone by 1899 when the Italian travelers Luigi Savignoni and Gaetano de

*Αργυρό νόμισμα
Απτέρας με την
απεικόνιση της
Αρτέμιδος.*

*Silver coin of Aptera
depicting Artemis.*

Sanctis visited the city and systematically recorded the antiquities of Crete. Similar examples of walls bearing important inscriptions that form part of the central temple are found in other cities, too. According to Haussolier's descriptions, the "wall of the inscriptions" must have been located near the earlier, small double-parted temple and must have been related to the central temple, which should be attributed to Artemis. Besides, in the same area traces of worship have been found already by the 8th century B.C., which continue well into the 7th century A.D. Another attribute assigned to Artemis, by which she is cited in a votive inscription, is Eileithyia, i.e. the patron of childbirth.

Stylios Alexiou has attributed the small temple of the 1st c. B.C., which he excavated in 1958, to the worship of Demeter and Persephone. Likewise, the German excavators had attributed to Dionysos a small temple they had traced near the theatre.

A sculpture of Dionysos has recently been found, dating in the period of the Roman occupation. The sculpture of goddess Thygei's (Health) and other of Asclepius could point at their worship, as well as the depiction on the coins of Hermes and Hera, though without further data.

Recent excavations gave us the information that both Estia and Zeus, also portrayed on the coins, were worshiped in Aptera. Finally, certain finds from the cemetery are identified with the worship of Isis, the goddess who came from the East during the Hellenistic period and whose worship was soon spread throughout the Hellenistic and Roman dominion, since it was related to the essential issues of people's lives: birth, fertility and death.

Πύλινο δισκόμορφο πλακίδιο με ανάγλυφη γυναικεία μορφή που σχετίζεται με τη λατρεία της Ίσιδος.

Disc-shaped clay tablet with embossed female figure, related to the worship of Isis.

Ανάγλυφος πίνακας από πηλό. Βρέθηκε σε γυναικείο τάφο του Δυτικού νεκροταφείου. Β' μισού του 1ου αιώνα Π.Χ. - Α' μισού 1ου αιώνα Μ.Χ.

Relief clay plaque found in a female tomb of the west cemetery. Second half of 1st C.B.C. - first half of 1st C.A.C.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-
ΘΕΑΤΡΟ

A

πό τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι τώρα, φαίνεται ότι η Αιπέρα ακολούθησε τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της ελληνιστικής περιόδου που συναντώνται στα νησιά του Αιγαίου και τις πόλεις της Μικράς Ασίας. Η μερικά ανασκαμμένη οικία που βασίζεται στα πρότυπα αυτά, διαθέτει μία εσωτερική περίστυλη αυλή - αίθριο, την οποία περιβάλλει ημισυαίθριος χώρος, στεγασμένος με κεραμίδια. Οι κίονες, τα δωρικά

Μικρό μαρμάρινο γλυπτό Αφροδίτης που βρέθηκε στην αυλή της οικίας.

Small marble sculpture of Aphrodite (Venus), found in the yard of the residence

κιονόκρανα και τα υπέρθυρα, που φέρουν τα σημάδια επισκευής, είναι πεσμένα από σεισμό, ενώ τα κεραμίδια είναι πεσμένα σε αλληπάλληλες στρώσεις του στρώματος καταστροφής. Πρέπει να πρόκειται για το σεισμό του 365 μ.Χ. που έπληξε όλη την Κρήτη και την Κύπρο. Μέσα στην αυλή βρέθηκε μικρό μαρμάρινο γλυπτό της Αφροδίτης, κεφάλι του Ερμή από στήλη, νομίσματα και πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης.

Γύρω από αυτούς τους χώρους αναπτύσσονται τα δωμάτια του σπιτιού και μία ακόμα αυλή, στην οποία υπάρχει στέρνα, που τροφοδοτείται από μικρούς αγωγούς συλλογής των όμβριων υδάτων. Δίπλα της υπήρχε λίθινη λεκάνη, ενώ μέσα στη στέρνα βρέθηκε ακέραιος πήλινος κάδος, ίσως από την τελευταία φορά που αντλήθηκε νερό. Στην ίδια αυλή βρέθηκε μικρό λίθινο ελαιοτριβείο για την εξυπηρέτηση των οικιακών αναγκών. Η οικία, που χρονολογείται στους πρώτους χρόνους της ρωμαιοκρατίας (τέλος 1ου – αρχές 1ου αι. μ.Χ.) είχε υποστεί μικρές μετασκευές στην ύστερη αρχαιότητα. Στις επιχώσεις των δωματίων, εκτός από τα σπασμένα πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης (χύτρες, οινοχόες, κύπελλα, πινάκια κ.λ.π.) και τα νομίσματα, βρέ-

Μία από τις κερκίδες του θεάτρου, όπως αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες καθαρισμού.

One of the theater seats as revealed during the cleaning works.

θηκαν σιδερένια εξαρτήματα από πόρτες και παράθυρα ή από άλλα ξύλινα αντικείμενα που έχουν απανθρακωθεί με τους αιώνες.

Η απουσία πηγής νερού επάνω στο λόφο, είχε αναγκάσει τους κατοίκους της Αιπτέρας να κατασκευάζουν στέρνες και δεξαμενές, μικρές για την οικιακή χρήση και μεγαλύτερες για τις γενικότερες λειτουργίες της πόλης, έτσι ώστε να εκμεταλλεύονται όσο μπορούσαν περισσότερο το νερό της βροχής. Ήδη σε διάφορα σημεία του χώρου, έχουν εντοπιστεί, χωρίς να έχει γίνει ανασκαφή, μικρές στέρνες και δεξαμενές που δηλώνουν την ύπαρξη των αντίστοιχων οπιτιών, τα οποία είχαν σχεδιαστεί με τη φροντίδα της συλλογής του βρόχινου νερού

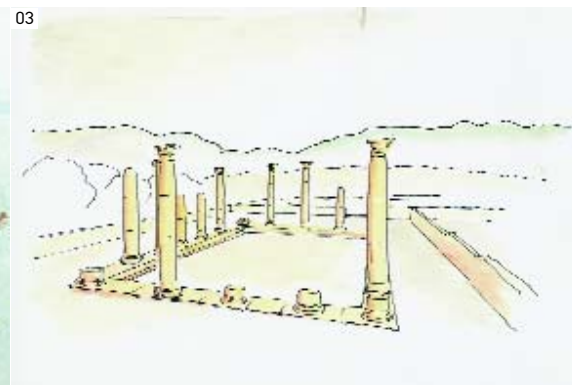
μέσω των στεγών, δωματίων, αιθρίων, αυλών κ.λ.π. Στη δημόσια ζωή των αρχαίων πόλεων, σημαντικό ρόλο είχε πάντοτε το θέατρο. Στην αρχαία Αιπέρα, το θέατρο είναι κατασκευασμένο σε κοιλότητα, στα νότια του χώρου και λίγα μέτρα ανατολικότερα από την παραπάνω οικία. Τμήμα των κεντρικών διαζωμάτων έχει καταστραφεί στη νεώτερη εποχή, από καμίνι για την παραγωγή ασβέστη. Το μικρό τμήμα που έχει αποκαλυφθεί ως τώρα, δείχνει ότι είχε λίθινες κερκίδες, προσκίnio και σκηνή, κατασκευασμένα από μεγάλες λιθοπλίνθους. Η ανασκαφή του φαίνεται ότι θα αναδείξει ένα από τα σημαντικά μνημεία της πόλης.

Η δεύτερη αυλή της οικίας, με τη στέρνα.

The second yard of the house, with the cistern.

RESIDENTIAL ARCHITECTURE - THEATRE

From the few data available to date it seems that Aptera followed the architectural standards of the Hellenistic period found in the islands of the Aegean and the cities of Asia Minor. The partly excavated residence based on these standards has an indoor peristyle yard-atrium surrounded by a semi-outdoor area roofed with tiles. The columns, Dorian capitals and lintels that bear signs of repairing were fallen during the earthquake, whereas the tiles were fallen in successive levels of the destruction. It must have been the earthquake of 365 A.D., which hit the whole of Crete and Cyprus.

A small marble sculpture of Aphrodite (Venus), a head of Hermes from a stele, coins and pottery of everyday use were found inside the yard. The rooms of the house as well as one more yard, with a well supplied by small ducts for gathering the rainwater, are organized around these areas. Near the well there was a stone basin, whereas a whole bucket made of clay was found inside it, probably remained there from the last time water was drawn out of the well. A small, stone olive press for domestic needs was found in the same yard.

The residence, which is dated in the first years of the roman occupation (end of 1st c. B.C. – beginning of 1st c. A.D.), was slightly modified in the late antiquity. Inside the rooms under the layers of earth apart from broken potte-

ry of everyday use (pots, oinochoe, cups, plates etc.) and coins, were found iron parts from doors and windows or from other wooden objects dissolved during the successive centuries.

The absence of water sources on the hill had forced the inhabitants of Aptera to construct wells and cisterns, small ones for domestic use and bigger ones for the more general needs of the city, so that they could make as much as possible use of the rain water. Small wells and cisterns have already been traced, without being excavated, in various parts of the site indicating the existence of the respective houses, which were designed so that they could gather the rain water in the best possible way through roofs, terraces, atriums, yards etc.

The theatre always played an important role in the public life of the ancient cities. In the ancient Aptera the theatre is built in a cavity at the south of the site, a few meters away of the above residence towards the east. Part of the main passageways (“diazomata”) was destroyed in the recent times by a kiln designed to produce lime. 19th century travelers, who had seen it in a better condition, provide the following dimensions: maximum size of concave (“koilon”), 55 m. and diameter of the orchestra, 18 m. The small part that has been uncovered so far indicates that it had stone seats, foreground and stage made of big stones. It seems that its excavation will unveil one of the important monuments of the city.

01-02 Στιγμιότυπα της ανασκαφής της οικίας, σε ζωγραφική απόδοση από το βρετανό ζωγράφο Tony Watts, το 1994.

Snapshots of the excavation of the residence painted by the British painter Tony Watts.

03 Σκαρίφημα - αναπαράσταση της περιστυλιτης αυλής, από τον αρχιτέκτονα Νίκο Χατζηδάκη.

Sketch - representation of the peristyle yard by the architect Nikos Chatzidakis.

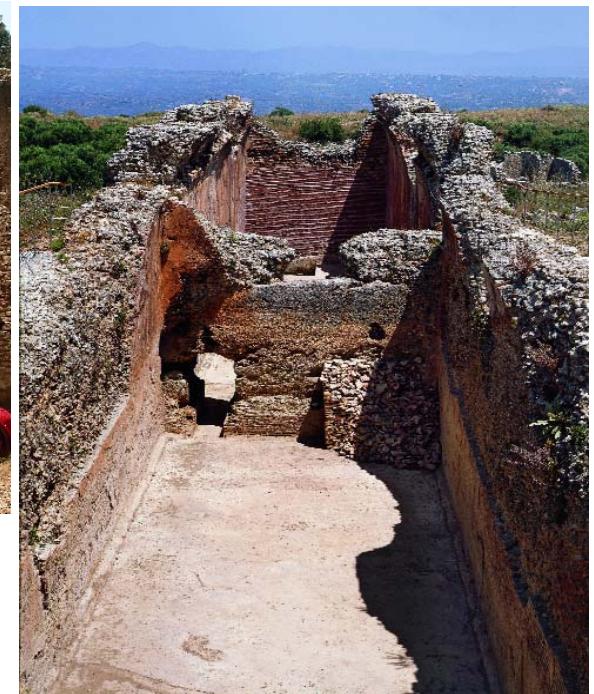
ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ ΛΟΥΤΡΑ

Τα εντυπωσιακότερα, μέχρι τώρα, μνημεία στο χώρο είναι οι δεξαμενές νερού κατασκευασμένες κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, έχοντας ενσωματώσει ίσως κάποια παλιότερη μορφή της ελληνιστικής περιόδου. Η μία, λίγο μικρότερη από την άλλη (εσωτερικές διαστάσεις: 17x25μ.) έχει τρία κλίτη που χωρίζονται μεταξύ τους από μεγάλους πεσσούς. Είναι εν μέρει λαξευμένη στο βράχο και το υπόλοιπο τμήμα της είναι κτιστό. Τα τοιχώματα έχουν ενισχυθεί, εσωτερικά και εξωτερικά, με ένα επί πλέον τοίχο από πλίνθους και κονίαμα και τελικά ολόκληρη η δεξαμενή είναι επιχρισμένη εσωτερικά με παχύ υδραυλικό κονίαμα αδιαπέραστο από το νερό. Η οροφή είναι θολωτή και ίσως να οφείλεται σε επισκευή της περιόδου λειτουργίας του μοναστηριού, εποχή κατά την οποία μάλλον ανοίχτηκε η σημερινή πρόσβαση στο εσωτερικό της, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη. Αυτή η μετατροπή κατέστρεψε τμήμα της σκάλας που ξεκινούσε από την οροφή και κατέληγε στον πυθμέ-

Η δεξαμενή σε σχήμα Γ, εξωτερικά και κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης εσωτερικά.

The gamma-shaped cistern from outside and inside and during the works.

να, μόνη πρόσβαση για τον καθαρισμό της δεξαμενής σε κάποιο διάστημα του καλοκαιριού που θα ήταν άδεια. Η χωρητικότητά της έχει υπολογιστεί στα 2.900 κυβικά μέτρα. Η συλλογή του νερού των βροχών γινόταν από ανοίγματα της οροφής και από δίκτυο αγωγών που το μετέφεραν από τις πολυάριθμες στέρες της πόλης.

Η άλλη δεξαμενή, σε σχήμα Γ, είναι μεγαλύτερη (διαστάσεις μεγάλου σκέλους: 55,80μ., μικρού: 34,20μ. και πλάτος: 25μ.) και χωράει περίπου 3.050 κυβικά μέτρα νερού. Η οροφή της δεν διατρείται, αλλά ήταν επίσης θολωτή. Είναι κατασκευασμένη με τον ίδιο τρόπο με την παραπάνω, αλλά επειδή το σχήμα είναι διαφορετικό, ένας ενδιάμεσος πεσός βοηθούσε στην στήριξη της οροφής και ένας φαρδύς τοίχος μείωνε τη δύναμη που δημιουργούσε η πίεση του νερού, όταν ήταν γεμάτη. Εκεί υπήρχε και η σκάλα για τον καθαρισμό της, τμήμα της οποίας σώζεται ακόμα. Στο χώρο του αγωγού απορροής, ο πυθμένας της βρίσκεται σε βαθύτερο επίπεδο προκειμένου να καθιζάνει το νερό από τη λάσπη που μπορεί να μετέφερε. Η δεξαμενή, που ήταν σχεδόν τελείως γεμάτη με χώματα και πέτρες, αποχωματώθηκε το 1999, κατά τις εργασίες του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΠΕΠ Κρήτης).

Οι δύο δεξαμενές χρησιμοποιούν κυρίως για την τροφοδοσία των αντίστοιχων λουτρών, που βρίσκονται βορειότερα σε χαμηλότερο επίπεδο. Τα λουτρά, μαζί με τις δεξαμενές, πρέπει να ήταν τα μεγαλύτερα δημόσια έργα που κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Αιπέρα. Στο ένα από τα δύο βρέθηκε υπέρθυρο με επιγραφή που αναφέρει το όνομα Λούκιος Λαμπάδης, ίσως κάποιου δωρητή για την ανέγερσή του. Τα τελευταία χρόνια, κατά τις εργασίες που χρηματοδοτήθηκαν από το ΠΕΠ Κρήτης - Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, ανασκάφθηκαν και στερεώθηκαν ορισμένοι από τους χώρους και των δύο λουτρών που διατηρούνται σε πολύ μεγάλο ύψος. Σε αντίθεση με αυτό που συνηθιζόταν στα αντίστοιχα κτίρια, σε κανένα από τους ανασκαμμένους χώρους δεν έχει βρεθεί ψηφιδωτό δάπεδο. Μόνο κάποια «βοτσαλωτά» και υπολείμματα μαρμαροθετημάτων, δηλαδή επιστρώσεων με μαρμάρια πλακίδια, που ενισχύουν τη χρονολόγηση της κατασκευής των λουτρών στους πρώιμους

χρόνους της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (1ος αι. μ.Χ.). Από το κτίριο που αντιστοιχεί στην τρίκλιτη δεξαμενή αποκαλύφθηκαν δύο πέρυγες του θερμού λουτρού, ενώ η συνέχιση της ανασκαφής θα αποκαλύψει και τους χώρους του χλιαρού και του ψυχρού. Σε ορισμένους από τους χώρους έχουν καταστραφεί τα δάπεδα, αλλά διατηρούνται οι πλίνθινοι κυκλικί κιονίσκοι που τα συγκρατούσαν, το λεγόμενο σύστημα του υπόκαυστου δηλαδή, μέσω του οποίου κυκλοφορούσε ο ζεστός αέρας και ο οποίος προερχόταν από το χώρο καύσης ξύλων (praefurnium). Από τα δάπεδα, που ήταν κατασκευασμένα με τετράγωνα πλίνθους, κονίαμα και επιστρώση με μαρμάρινες πλάκες, ο αέρας διοχετεύονταν στους διπλούς θερμαινόμενους τοίχους. Για την καλύτερη διατήρηση της θερμοκρασίας οι πόρτες ήταν διπλές. Ατομικοί λουτήρες για θερμό ή κρύο λουτρό διατηρούνται σε άλλους χώρους, με συστήματα σωληνώσεων για την εισροή και την απορροή του νερού.

Το λουτρό που αντιστοιχεί στη μεγαλύτερη δεξαμενή, έχει ανασκαφεί λιγότερο, αλλά διατηρεί περισσότερους χώρους σε πολύ μεγάλο ύψος.

Αψίδα του λουτρού πεσμένη από τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ.

Arch of the bath fallen by the destructive earthquake of 365 A. D.

CISTERNS BATHS

So far the most impressive monuments in the site are the water cisterns, which were constructed during the period of the roman occupation – and that perhaps incorporated an earlier form of the Hellenistic period. The one of them, slightly smaller than the other one (interior dimensions: 17x25m.), has three aisles divided by big pillars. Part of it is cut on the rock and the rest is built. An additional wall made of bricks and plaster has reinforced the walls internally and externally and eventually the whole cistern is internally coated with a thick hydraulic waterproof plaster. The roof is vaulted perhaps due to a repair during the period in which the monastery was operating - a period in which the present access to the cistern's interior was probably made in order to use it as a storage place. This alteration destroyed part of the staircase leading from the bottom – sole access for the cleaning of the cistern sometime in the

01

02

01-02. Ο χώρος του θερμού λουτρού με τους κιονίσκους που υποβάσταζαν τα δάπεδα και ο κλίβανος που κατασκευάστηκε αργότερα.

The room of the bath with the columns, which supported the floor and the kiln, which was constructed in a later stage.

summer when it would be empty. Its capacity has been estimated to 2900 cubic meters. The rainwater was gathered through openings on the roof and through numerous cisterns of the city via a network of ducts.

The other cistern, which is gamma – shaped, is bigger (big leg's dimensions: 55.80m, small one's: 34,20m. and width: 25m.) and takes approximately 3050 cubic meters of water. Its roof is not preserved but it was also vaulted. It is constructed in the same way with the above, yet, because of its different shape, an intermediate pillar helped support the roof and a wide wall reduced the force created by the water pressure, when the cistern was full. This is where the staircase for it's cleaning was placed, part of which is preserved till the present day. In the place of the outflow duct, the cistern's bottom is deeper so that the mud, which the water might be carrying, could be deposited. The cistern, which was nearly full of soil and rocks, was cleaned in 1999 during the works financed by the Regional Operational Program of Crete – European Regional Development Fund.

The two cisterns were mainly used for supplying the respective baths located northerly on a lower level. A lintel with an inscription citing the name Loukios Lampadis, perhaps a donator for its construction, was found in one of the two baths. In the past few years some of the rooms of the baths, which are presented in great altitude, have been excavated and consolidated. Contrary to the common practice in respective buildings, no mosaic floor has been founding any of the excavated areas, just some “pebble-floor” and traces of marble inlays, which reinforce the dating of the construction of the baths in the early years of the roman occupation (1st A.D.).

Two wings of the hot bath of the building corresponding to the tree-parted cistern have been revealed, whereas the continuation of the excavation will also reveal the rooms of the warm and cold bath. The floors in some of the rooms have been destroyed but the round small columns made of brick, which supported them are preserved, i.e. the so-called system of hypocaust through which the hot air, coming from the room of the burning of woods (praeurnium), circulated. From the floors, which were made of square bricks, plaster and coating with marble slabs, the air was channeled to the double warmer walls. The baths had double doors to keep the temperature stable. Private bathtubs for hot or cold bath respectively are preserved in other rooms with systems of tubes for the inflow and outflow of the water.

The bath corresponding to the bigger cistern has been excavated less but it preserves more rooms in great altitude.

1) Τρίκλιτη δεξαμενή
Three - parted cistern

2) Ζωγραφική απόδοση
της τρίκλιτης δεξαμενής
από το βρετανό ζωγράφο
Tony Watts.

*Painting of the three -
parted cistern from the
British painter Tony
Watts.*

*Το υπόγειο
ταφικό μνημείο.*

*The
underground
funerary
monument.*

ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΡΩΟ

Το τείχος της Απτέρας, συνολικού μήκους 3.480μ., περιτρέχει ολόκληρο το ισόπεδο του λόφου, επάνω στον οποίο είχε ιδρυθεί η πόλη. Για πρώτη φορά, κατά τις εργασίες που χρηματοδοτήθηκαν από το ΠΕΠ Κρήτης - Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης από το 2003 έως το 2006, καθαρίστηκε στο σύνολό του και δημιουργήθηκε μονοπάτι επίσκεψης. Όπως έχουν δείξει οι ανασκαφές, κατασκευάστηκε λίγο πριν από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Η δυτική και νοτιοδυτική του πλευρά είναι περισσότερο επιμελημένης κατασκευής, κατά το λεγόμενο ψευδοϊσόδομο σύστημα. Αποτελείται δηλαδή από μεγάλους ορθογώνιους λίθους σε ανισοπαχείς σειρές με καμπύλη εξωτερική επιφάνεια. Σε τμήματα της νότιας και της ανατολικής πλευράς έχουν ενσωματωθεί οι φυσικοί βράχοι, ενώ σε τμήματα της ανατολικής και στη βόρεια πλευρά οι λίθοι είναι πολυγωνικοί.

Η άμυνα του τείχους είχε ενισχυθεί από μία σειρά οχυρωματικών πύργων. Ο ένας από αυτούς αποκαλύφθηκε σε πρόσφατες εργασίες του τείχους. Έχει ορθογώνια κάτοψη και είναι κατασκευασμένος από πολύ πιο καλά δουλεμένες ορθογώνιες πέτρες, με τέλειους αρμούς, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται όσο γίνεται καλύτερα η αντοχή του στις επιθέσεις. Στην ίδια πλευρά, οι πρόσφατες εργασίες αποκάλυψαν μία από τις μικρές πύλες –πυλίδα– της πόλης. Σε κάποια χρονική περίοδο, μετά τους ελληνιστικούς χρόνους, η πύλη είχε καταρριφθεί με ένα φράγμα από πέτρες του τείχους.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών που είχαν δει τα μνημεία σε πολύ καλύτερη κατάσταση διατήρησης, η κύρια είσοδος της πόλης βρισκόταν λίγα μέτρα βορειότερα, μεταξύ δύο πύργων, οι οποίοι

*Πήλινα ειδώλια αγοριών
από το υπόγειο ταφικό
μνημείο.*

*Clay figurines of boys from
the underground funerary
monument.*

Ταφικό μνημείο, οχείρωση
Funerary monument, fortification

οι εντοπίζονται εύκολα και σήμερα. Μελλοντικές ανασκαφές θα πρέπει να την αποκαλύψουν.

Μία άλλη πύλη βρίσκεται στη βόρεια πλευρά, γνωστή από παλιά με το τοπωνύμιο «Σιδεροπόρτι». Διατηρείται σε αρκετό ύψος, με μεγάλες μονολιθικές πέτρες στις παραστάδες και πλακόστρωτο δρόμο που συνέδεε την πόλη με πιθανές εγκαταστάσεις, οικισμούς ή και το λιμάνι της την Κίσαμο. Άλλη μία είσοδος στα νοτιοανατολικά εξυπηρετούσε την επικοινωνία με τον εύφορο κάμπο και γενικότερα με το οδικό δίκτυο.

Έξω από τη δυτική οχύρωση, έχει βρεθεί η αρχή του δυτικού νεκροταφείου της πόλης, ο πλακόστρωτος δρόμος

που οδηγεί προς την κεντρική πύλη και ηρώο του 1ου – 2ου αιώνα μ.Χ. Πρόκειται για βάθρα με επιγραφές που αναφέρονται σε ήρωες, δηλαδή πολίτες της που η Απτέρα ήθελε να τιμήσει, γιατί για κάποιο λόγο ήταν σημαντικό για αυτήν. Τμήματα αυτών των βάθρων και πιθανότατα και τα αγάλματα που θα είχαν αναρτηθεί εκεί, καταστράφηκαν από τους χριστιανικούς τάφους του 6ου και 7ου αιώνα μ.Χ. που κατασκευάστηκαν στον ίδιο χώρο.

Οι πρόσφατες εργασίες δίπλα –προς τα νότια– στο ηρώο είχαν εντυπωσιακά αποτελέσματα. Κατ' αρχήν αποκαλύφθηκαν αλληπάλληλες στρώσεις ογκολίθων του τείχους πεσμένες σε σειρές από τους σεισμούς,

οι οποίες επανατοποθετήθηκαν, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό, ανασυνθέτοντας σε μεγάλο ύψος το τείχος. Κάτω από τους ογκολίθους αποκαλύφθηκαν τάφοι, αλλά και τα στρώματα των μαχών των ελληνιστικών χρόνων, με πολύ πιο έντονη πυκνότητα στην εύρεση όπλων κοντά στον οχυρωματικό πύργο.

Τα δύο έως τώρα ταφικά μνημεία – μαυσωλεία που συνδέονται με το ηρώο είναι τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα στο χώρο. Κτισμένα το ένα δίπλα στο άλλο, διατηρούν πλούσιο αρχιτεκτονικό υλικό από την ανωδομή του κτιρίου. Ο τύπος του ενός, στο οποίο ανήκε και το πορτραίτο του ζεύγους που βρέθηκε δίπλα και πρέπει να είχε ενταφιαστεί εκεί, εντάσσεται αρχιτεκτονικά στους γνωστούς τύπους του τέλους του 1ου αιώνα μ.Χ.

Το δεύτερο είναι προωμότερο και διαθέτει υπόγειο ταφικό θάλαμο εξαιρετικά επιμελούς κατασκευής. Από τις ταφές, που πρέπει να είχαν συληθεί κατά τη χριστιανική περίοδο, είχαν απομείνει μερικά αγγεία και ειδώλια.

Στη νότια πλευρά του πύργου, αποκαλύφθηκαν ταφές νεογέννητων βρεφών της περιόδου κατασκευής του τείχους, δηλαδή λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.

Η εύρεση του μαρμάρινου πορτραίτου μεταξύ ηρώου και ταφικού μνημείου, από τον αρχιτεχνίτη Μιχάλη Λεφάκη

The finding of the marble portrait between the heroon and the funerary monument.

*Το υπόγειο
ταφικό μνημείο.*

*The underground
funerary
monument.*

FORTIFICATION HEROON FUNERARY MONUMENTS

The wall of Aptera, 3480 m. long, goes round the whole flat area of the hill on which the city was founded. During the works financed by the Regional Operational Program of Crete – European Regional Development Fund (2003 – 2006) it was totally cleaned for the first time and a pathway for the visitors was created. As indicated by the excavations, the wall was constructed in the beginning of the second half of the 4th century B.C. Its west and southwest sides are more carefully constructed, following the so-called pseudo-isodomonic system. That is, it consists of big rectangular stones in rows of different thickness with a curved outer surface. The natural rocks have been incorporated in parts of the south and east sides. In part of the east and the north side the stones are more rough and polygonal.

The defense of the wall was enforced by a series of fortification towers. One of them was revealed during the recent works on the wall. It has a rectangular ground plan and it is made of much better formed rectangular stones with perfect joints, so that the

Ο καθαρισμός σκελετού νεογέννητου βρέφους του 4ου αιώνα π.Χ., από τον αρχιτεχνίτη Γιάννη Μπισοάκη

Cleaning the skeleton of the newly-born baby, 4th cent. B.C.

resistance against the attacks would be ensured in the best possible way.

On the same side, the recent works revealed one of the small city gates. Sometime after the Hellenistic period the gate had been closed with a mound of stones from the wall. According to the description of the travelers who had seen the monuments in a much better state of preservation, the main entrance of the city was located a few meters away towards the north, between the towers, which are still easily detected. In future excavations we should be able to reveal it.

Another gate is located on the north side, which was known since earlier times as “Sideroporti”. It is preserved in a considered height and has big monolithic stones in its jambs and a paved road, which linked the city with possible habitations, settlements or even with its harbor Kissamos.

Another entrance in the southeast helped to reach the fertile lowland and the network of roads.

Outside the west fortification have been found the beginning of the west cemetery of the city, the paved road leading to the central gate and a heroon of

Μολυβίδες. Μολύβδινα βλήματα σφενδονών, που βρέθηκαν στα στρώματα των μαχών έξω από το τείχος. Ανάγλυφα αποδίδεται ο κεραυνός.

Lead sling shells found in the battle layers, outside of the wall. In relief a thunder.

Tombs and the battle layers of the Hellenistic period, with the majority of weapons found near the fortification tower, were revealed below the boulders. The most impressive finds on the site are the two, as yet, funerary-mausoleum monuments, which are linked with the heroon. Built the one next to the other, they preserve a great amount of architectural material from the upper part of the building. The type of one of them, in which the portrait of the couple was found nearby and must have been buried there, belonged, is one of the familiar architectural types of the end of the 1st century A.D. The second is earlier and has an extremely well made underground burial chamber. From the graves, which had been looted possibly during the Chri-

istian era, some pottery and figurines have remained. Concerning the heroon, it is about pedestals with inscriptions referring to heroes, i.e. citizens whom Apta wished to honor because somehow they were important to the city. Parts of these pe-

destals and probably also the statues, which were set up there, were destroyed by the tombs of the 6th and 7th centuries A.D. constructed in the same area. The recent works near – towards the south of – the heroon produced exciting results. First of all successive layers of boulders from the wall, fallen in rows by the earthquakes, were revealed and put back in their positions, as far as this was possible, thus reconstructing the wall to a great height.

Graves of newborn babies from the period of the wall's construction, i.e. the beginning of the second half of the 4th century B.C., were revealed on the southern side of the tower.

01

02

01 Επανατοποθέτηση τμήματος της παραστάδας της πύλης. Part of the gate's jamb being put in its original position.

02 Ανέλκηση ογκολίθων για την επανατοποθέτησή τους στο τείχος. Pulling up boulders in order to place them back on the wall.

Η είσοδος
υπόγειων
λαξευτών
τάφων της
περιόδου
ραγμαιοκρα-
τίας (1ος -2ος
αι. μ. Χ.).

The entrance
of the under-
ground
chamber
tombs of the
roman period
(1st - 2nd
A. D.).

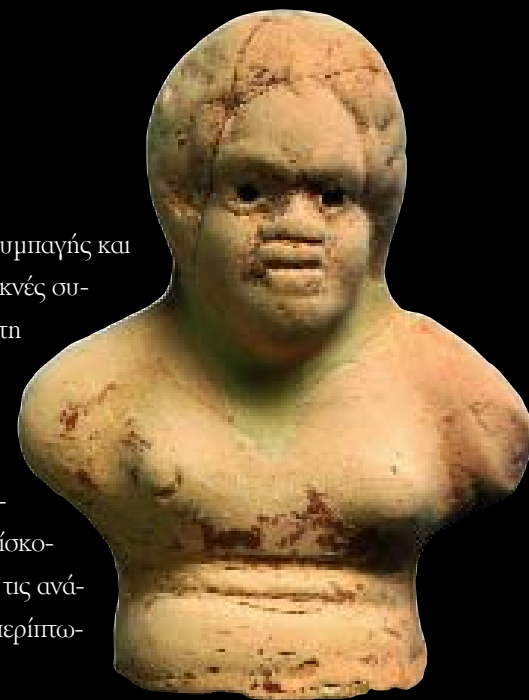

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Η Λιπέρα είχε δύο νεκροταφεία: το νοτιοανατολικό και το δυτικό. Το πρώτο δεν έχει ερευνηθεί καθόλου, αλλά είναι εύκολα ορατή συστάδα αρκετών τάφων με θάλαμο λαξευμένο στο βράχο. Έχουν συληθεί όλοι κατά το παρελθόν, άγνωστο σε ποια περίοδο, αλλά η αρχιτεκτονική τους δείχνει ότι πρέπει να χρονολογηθούν στην περίοδο της ρωμαϊκρατίας. Βρίσκονται πολύ κοντά στην αντίστοιχη –νοτιοανατολική– είσοδο και το δρόμο της πόλης. Αντίθετα το δυτικό νεκροταφείο έχει ερευνηθεί αρκετά, κυρίως μέσω των σωστικών ανασκαφών της ΚΕ' Εφορείας, καθώς το μεγάλο τμήμα της έκτασής του συμπίπτει με τον οικισμό Πλακάλωνα, που άρχισε να οικοδομείται το 19ο αιώνα και στον οποίο η οικοδομική δραστηριότητα συνεχίζεται έως σήμερα. Δυστυχώς και στην περίπτωση αυτή, άμεση συνέπεια ήταν η σύληση ή καταστροφή των τάφων στο παρελθόν που ο έλεγχος δεν ήταν οργανωμένος. Το κυριότερο τμήμα του νεκροταφείου βρίσκεται στη νότια πλευρά του

οικισμού, πιθανότατα γιατί ο φυσικός βράχος είναι πιο συμπαγής και επιτρέπει την καλύτερη λάξευση. Υπάρχουν όμως και πυκνές συστάδες κατά τόπους, προς τα βόρεια. Κύριο κριτήριο για τη χρονολόγηση των τάφων είναι τα κτερίσματα (αντικείμενα που αφιερόνονταν στους νεκρούς για τη μεταθανάτια ζωή τους), αλλά και η αρχιτεκτονική τους. Έτσι είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι τάφοι δεν είναι οργανωμένοι σε συστάδες κατά χρονολογικές περιόδους, αλλά βρίσκονται σε συγκεχυμένη χρονολογική διάταξη, σύμφωνα με τις ανάγκες της εκμετάλλευσης του φυσικού βράχου σε κάθε περίπτωση.

Οι αρχαιότεροι τάφοι, οι οποίοι χρονολογούν και την ίδρυση της Λιπέρας στο λόφο αυτό, ανήκουν στη γεωμετρική περίοδο και συγκεκριμένα στον 8ο αιώνα π.Χ. Ο νεκρός ενταφιαζόταν συνήθως μέσα σε μεγάλο πήθο, ο οποίος τοποθετούνταν αντίστοιχα σε λαξευτή υποδοχή. Εκεί, έξω από τον πήθο, είχαν τοποθετηθεί και τα κτερίσματα, συνήθως απλά πήλινα αγγεία.

Πήλινη κουδουνίστρα από τάφο βρέφους.

Clay rattle from a baby's tomb.

Κτερίσματα, όπως βρέθηκαν στον τάφο.

Offerings as they were found in the tomb.

Στις περιόδους που ακολούθησαν, δηλαδή την αρχαϊκή, την κλασική και την ελληνιστική (7ος – 1ος αιώνας π.Χ.), ο συχνότερος τύπος τάφου είναι ο απλός λακκοειδής, δηλαδή ορθογώνιος λάκκος, λαξευμένος στο φυσικό μαλακό βράχο, το μαργαϊκό ασβεστόλιθο (κοινή διάλεκτο κούσκουρας), καλυμμένος συνήθως με λεπτές λίθινες πλάκες. Συγχρόνως όμως απαντάται και ο λεγόμενος κιβωτιόσχημος, δηλαδή ορθογώνιος, κατασκευασμένος από παχιές καλοδουλεμένες πλάκες για τα τοιχώματα και για την κάλυψη.

Οι πιο πρόχειροι στην κατασκευή, που τους συναντάμε και τους επόμενους αιώνες είναι οι λεγόμενοι κεραμοσκεπείς ή καλυβίτες, που αποτελούνται από πύλινες κεραμίδες στερεωμένες έτσι ώστε να δημιουργούν το απαραίτητο κενό για την κάλυψη του νεκρού. Είναι συνήθως οι τάφοι των φτωχότερων τάξεων.

Τους αιώνες της ρωμαϊκρατίας (67 π.Χ. – 4ος μ.Χ.) ο κυρίαρχος αρχιτεκτονικός τύπος τάφου είναι ο υπόγειος λαξευτός στο φυσικό βράχο. Πρόκειται για υπόγειο θάλαμο, λαξευμένο στο βράχο, στον οποίο οδηγεί σκάλα. Την είσοδο κλείνει λίθινη πόρτα. Τα περισσότερα σε αριθμό ευρήματα είναι τα αγγεία και οι λύχνοι. Βρίσκονται όμως και πήλινα ειδώλια, κοσμήματα, νομίσματα κ.α. Η σημαντικότερη κατηγορία ευρήματος είναι οι επιτύμβιες επιγραφές που μας δίνουν την πληροφορία για τα ονόματα των πολιτών της αρχαίας Αιπτέρας και μία προς μία συνθέτουν την αρχαία προσωπογραφία της πόλης. Συχνό είναι το φαινόμενο της ανασκαφής συλημένων τάφων, που έστω και αν βρίσκονται άδειοι, παρέχουν χρήσιμοι στοιχεία για την ανασύσταση της γενικότερης οργάνωσης του νεκροταφείου.

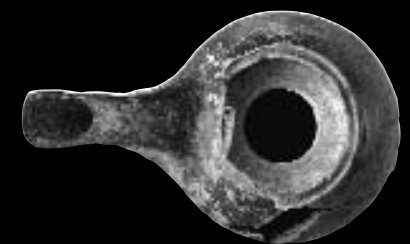
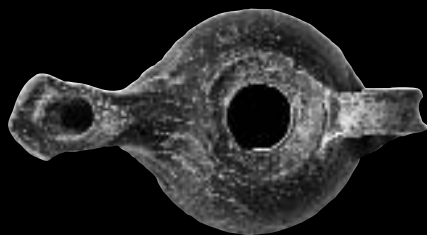
Πήλινο ειδώλιο ταύρου, κτερίσμα σε γυναίκα ταφής του β' μισού του 1ου αι. π. Χ. - α' μισό του 1ου αι. μ. Χ.

Clay figurine of a bull, offering to a woman's burial. Second half of 1st c. B. C. - first half of the 1st c. A. D.

Πήλινα αγγεία και λύχνοι διαφόρων περιόδων, από το δυτικό νεκροταφείο.

Clay vases and lamps of different chronological periods, found at the west cemetery.

Σκελετός σε
κεραμοσκεπή
τάφο.

*Skeleton in a
roof-tiled tomb.*

CEMETERIES

Aptera had two cemeteries: the southeast and the west one. The former has not at all been uncovered, yet a group of several rock-cut chamber tombs can be easily traced. They all have been looted in the past, during an unspecified period, but their architecture indicates that they should be dated in the period of Roman occupation. They are located very close to the respective –southeast- entrance and the road of the city. On the contrary, the west cemetery has been fairly researched mainly through the rescue excavations of the Ephorate, since its biggest part coincides with the settlement of Plakalona, which began to be built in the 19th century till the present day. Unfortunately in this case also the immediate consequence was the looting or destruction of the tombs in the past, when the archaeological sites were not well safeguarded. The main part of the cemetery is located in the south settlement, probably because the natural rock is more solid

Τμήμα θαλάμου υπόγειου λαξευτού τάφου της ρωμαιοκρατίας (1ος -2ος αι. μ. Χ.).

Part of an underground chamber roman tomb (1st - 2nd A. D.).

there and can thus be better chiseled. Yet, dense groups of tombs exist scattered towards the north. The main criterion for the dating of the tombs is the offerings to the dead as well as their architecture. Thereby we know that the tombs are not grouped according to chronological periods but are arranged in indistinct chronological order, according to whatever use they needed the natural rock for.

The earliest tombs, which provide the date for the founding of Aptera on this hill, belong to the geometric period and specifically to the 8th century B.C. The dead were usually buried in a large pithos. The offerings –usually plain pottery- were also placed there, outside the pithos.

In the following periods, i.e. the Archaic,

Classic and Hellenistic ones (7th – 1st century B.C.), the most common type of tomb is the simple pit – grave, i.e. a rectangular pit chiseled on the natural smooth rock, usually covered with thin stone slabs. Yet, at the same time is also common the rectangular tomb made of thick well made slabs for the walls and the cover.

Those with the roughest construction, which appear also in the following centuries, are the so-called roof-tiled ones, which consist of clay tiles set in a way to form the necessary space for the dead. They are usually the tombs of the poorest class.

During the centuries of the roman occupation (67 B.C.- 4th c. A.D.) the dominant architectural type of tomb is an underground one, chiseled on the natural rock. It is a rock-cut chamber, approached by a staircase. A stone doorway shuts the entrance. The majority of finds are pottery and lamps. But common finds are also the clay figurines, jewellery, coins etc.

The most important category of finds are the inscriptions placed on tombs, which inform us of the names of ancient Aptera’s citizens and one by one compose the ancient portrait of the city. A common phenomenon is the excavation of looted tombs that, even though found empty, provide useful data for the general organization of the cemetery.

*Ομοίωμα στήθους
Effigy breast*

Αργυρές περόνες, κτερίσματα σε τάφο που βρέθηκε το 1958.

Silver pins, offerings in a tomb found in 1958.

Υπεύθυνοι
Νιγιού Κινδελή Βάννα -
Αρχαιολόγος
Χριστοδουλάκος Γιάννης -
Αρχιτέκτονας
Γενικός εργοδηγός
Μπιτσάκης Γιάννης
Αρχιτεχνίτης
Χημικός Συντηρήτρια
Νόννη Μαραβελάκη
Αρχαιολόγοι
Γκαζή Αριάδνη
Γούλα Ελένη
Δρόσου Ελευθερία
Μαθιουδάκη Ελένη
Τζανακάκη Κατερίνα
Πολιτικός Μηχανικός
Χατζηδάκη Ελένη
Αρχιτέκτονας
Χατζιδάκης Νίκος
Τοπογράφος
Λυγγερίδου Χρυσούλα

Σχεδιαστές
Ζουλάκη Στέλλα
Κουκουτσάκης Κώστας
Μαλαξιανάκη Αθηνά
Συντηρητές
Καγιαδάκη Άννα
Μιχαλογιάννης Ηλίας
Μπουντρογιάννη Αμαλία
Ψιλλάκη Δήμητρα
Φύλακες αρχαιοτήτων
Κελαϊδής Νίκος
Μαστραντωνάκης Γιώργος
Τεχνίτες - Ειδικευμένοι
εργάτες
Αλυφαντής Διονύσης
Αλυφαντής Πολυχρόνης
Αννιτσάκης Γιάννης
Ατσαλάκης Κυριάκος
Βαγιωνάκης Νίκος
Γιωργακάκης Γιάννης
Καραμανώλης Κυριάκος
Κατσιγαράκης Γιάννης

Κελαϊδή Βάσω
Λεδάκης Μενέλαος
Λεφάκης Μιχάλης
Λουτζακλής Θανάσης
Μανατάκης Γιάννης
Μιγλάκης Θωδωρής
Μπιτσάκης Μιχάλης
Παπαδάκης Επαμεινώνδας
Πολυχρονάκης Μανόλης
Σγουράκης Κώστας
Σηφάκης Ευτύχης
Σιούτης Χρήστος
Στυλιανακάκης Μάνος
Τραϊτόρος Νίκος
Ψαρουδάκης Νίκος
Φωτογράφος
Ηλιάδης Ηλίας
Μεταφράσεις
Γκαζή Αριάδνη -
Αρχαιολόγος